

ORTAÇAĞ ANADOLU TÜRK MİMARİSİNDE HZ. ALİ YAZILARI

Inscription of Hz.Ali in the Anatolia Turkish Architecture of the Middle Age

Doç. Dr. Alev ÇAKMAKOĞLU KURU*

ÖZET

Bu araştırmada öncelikle İslam'ın ilk dört halifesinden biri olan Hz.Ali'nin hayat hikayesi özetlenerek, İslam dünyasının ve Türklerin Hz.Ali'ye bağlılık ve sevgilerinin sebepleri üzerinde durulmuştur. Bu sevgi ve bağlılığın ifade şekillerinden biri olarak Ortaçağ Anadolu Türk Mimarisinde yer alan "Ali" yazıları makalenin ana konusunu oluştururken, bazen açık olarak bazen dekoratif biçimde ele alınan bu yazıların yanı sıra asıl geometrik süslemeler arasında fark edilen Hz.Ali yazılarına dikkat çekilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Hz. Ali, Türk Mimarisi, yazı

ABSTRACT

In this research, firstly, we summarized the life story of Hz. Ali, who is one of the four caliphs of Islamic world and focused on the reasons of loyalty and affection of the Islamic world to Hz. Ali. The main subject of the article is the inscription of "Ali" in the Turkish Architecture in Anatolia in the Middle Age as one of the ways of expressing this affection and loyalty. Attention has been drawn to the inscription of "Ali" noticed among the geometric decorations as well as the inscriptions handled both openly and decoratively.

Key Words

Hz. Ali, Turkish Architecture, inscription

Giriş

İslam'ın dördüncü halifesi olan Hz. Ali Hicretten yaklaşık 22 yıl önce 600 yılında Mekke'de doğmuştur. Babası Hz. Muhammed'in amcası Ebu Talip, Annesi Fatıma binti Esed bin Haşim dir.

Çocukluğunda hiç puta tapmadığı için sonraları Keremallahu veche (k.v.) (Allah yüzünü şereflendirsin) sıfatıyla anılan Hz. Ali'nin künyesi Arap adetine ilk oğlunun adına izafeten Hasan'ın babası anlamında Ebu'l Hasan'dır. Hz. Muhammed tarafından kendisine Ebu Turab (toprak babası) lakabı verilen Hz. Ali "aslan" anlamında "Haydar", "Allah'ın güçlü aslanı" anlamında "Esedullahi'l-Galip", Allah'ın rızasını kazanmış anlamında "el-Murtaza" gibi lakaplara da sahiptir (Fırlah 2005, 103).

Hz. Ali Mekke'deki kıtlık nedeniyle

meydana gelen sıkıntılı dönemde amcasının yükünü hafifletmek amacıyla bakımını üstlenen Hz. Muhammed'in yanında kalmış, beş yaşından Hicrete kadar onyediyedi onsekiz yıl Hz. Muhammed'in yanında yetişmiştir. Hz. Muhammed'in peygamberliğinin geldiği sırada 10 veya 11 yaşlarında olan Hz. Ali'nin Hz. Hatice'den sonra yaşlıları arasında ilk inanan ve Hz. Peygamber ile ilk namaz kılan kimse olduğu belirtilmektedir.

Hz. Muhammed'in yakın akrabalarını İslam'a davet yemeğinde "Benim kardeşim vasım ve halifem olmak üzere aranızdan hanginiz bu işimde bana yardımcı olacaktır." sözüne "Ey Allah'ın Resülü bu işte ben senin yardımcın ve vezirin olurum" diyen daha çocuk denecek yaşta Hz. Ali'dir. Ve Hz. Ali kendisi için "İşte bu genç, benim kardeşim, vasım ve

* Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi

sizin aranızda benim halifemdir. Onun sözlerini dinleyiniz, ona itaat ediniz. ”dediği belirtilen Hz. Muhammed’in hep yanında olacaktır (Fıglalı 2005, 105).

Hız. Peygamberin Medine’ye göçü sırasında onun Mekke’deki evinde yatağında yatarak düşmanlarını şaşırma cesareti gösteren, İslam için yapılan savaşlarda kahramanlığı ile tanınan yine Hız. Ali’dir. Hız. Muhammed’in Medine’de muhacirler ve ensar arasında kurduğu kardeşlik sırasında Hız. Ali’yi kardeş olarak seçmesi, onu kızı Fatıma ile evlendirmesi, inanmayanlara ikaz mahiyetindeki Tevbe suresinin okunmasında Hız. Ali’yi görevlendirmesi, Hız. Peygamberin Hayber’in fethinde bayrağı Hız. Ali’ye vermesi ve onun için söyledikleri, Peygamberin veda haccından sonra kendisine eşlik edenlerle Medine yolunda Gadir-i hum’da kendisine gelen vahiyi iletirken beraberindekilere “Benden sonra iki hazineye sahip çıkmaya bakın” diyerek, bunlardan birinin Kur’an-ı Kerim diğzerinin ise ehli beyti (ailesi)olduğunu söylemesi ve Hız. Ali’yi işaret etmesi Hız. Ali’nin İslam dünyasında sevgi deryası içersinde çok özel bir yere sahip olmasına sebep olmuştur (Arı 2002, 35; Sachedina 2005, 5-6).

Hız. Muhammed’in ölümünden sonra halife olarak Hız. Ebubekir’in seçilmesi bu makamın Hız. Ali’nin hakkı olduğuna inananlarla diğzerleri arasında görüş ayrılığına neden olmuş bu da Şiiliğın temelini oluşturarak İslam’da mezhep ayrılığına yol açmıştır¹ (Arı 2002, 18). Hız. Ali’nin öncelikle halife seçilmesi gerektiğine inananlar tarafından yukarıda sözü edilenlerden başka ”birbirlerine kan bağı ile bağı olanların birbirleri üzerinde önceliğe sahip olduklarının” defalarca belirtildiği Kur’an sağlam dayanaklarından biri olarak gösterilmektedir (Moazzi 2005, 33-34).

Hız. Ali’nin halifeliliğın kendi hakkı olduğunu düşünüp düşünmediği, ken-

dinden önce üç halifenin seçilmesi ile ilgili içinde bir kırgınlık yaşayıp yaşamadığı sorularının cevabı bu araştırmanın amacını ve haddini aşmaktadır. Sonuçlar dikkate alındığında ise Hız. Ali’nin kendinden önceki halifelere biat etmesi, İslam ilmine en vakıf kişi hüviyeti ile kadı olarak onlara görevlerinde yardımcı olması², duyguları ne olursa olsun onun için İslam birliğinin her şeyin üstünde tutulduğu gerçeğini ön plana çıkarmaktadır. 656 yılında bütün çabalarına rağmen engelleyemediği Hız Osman’ın ölümüne neden olan isyancıların isteği üzerine halifeliliği kabul etmek zorunda kalan Hız. Ali birlik uğruna halifeliliğine karşı çıkanlarla da savaşmaya mecbur oldu. Hız. Muhammed’in eşi Hız. Ayşe, ilk Müslümanlardan Talha, Zübeyr ve Suriye valisi Muaviye ile “Cemel Vakası”nı yaşadı. 657 yılında halifeliliğini tanımayan Muaviye ile karşı karşıya geldiği Sıffin Savaşında ordusu üstün durumda iken çeşitli hileler neticesinde başvurulmuş hakemlerin kararı sonucu halifelik makamının kendisinden alınarak Muaviye’ye verilmesine şahit oldu. Ve Hız. Ali çekildiği Kufe’de 661 yılında sabah namazına giderken yolda zehirli bir kılıç ile yapılan saldırı neticesinde vefat etti.

Hız. Ali’nin yerine Kufe’liler oğlu Hasan’ı halife ilan etmişler ise de Hız. Hasan Şam’daki halife Muaviye’nin ordusu ile çarpışarak kan dökülmesini önlemek için hilafeti Muaviye’ye bırakmıştır. Buna rağmen Hız. Hasan 670 yılında Medine’de zehirlenerek öldürülmüş, kardeşi Hız. Hüseyin de Kufelilerin daveti üzerine Hilafeti üstlenmek üzere çıktığı yolda Kerbela da Muaviye nin yerine halife olan Yezid’in gönderdiği ordu tarafından şehit edilmiştir(681). Aslında bütün bu kanlı olaylar siyasi gücü elde tutmak ona sahip olmak onun önündeki engelleri bertaraf etmek uğruna yapılmış ve İslam Dünyası bir daha

tamiri mümkün olmayan derin yaralar almıştır. Bu durum Şiilerde olduğu gibi Hz. Muhammed, Hz. Fatıma, Hz. Ali, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin i ihtiva eden ehli beyt 'e bağlılıkları ve Hz. Ali sevgileri ile Sünnileri de çok üzmüştür. Akli başında hiçbir Müslüman'ın onaylamadığı bu üzücü olaylar o tarihten bu yana zaman zaman şiddete varacak şekilde bazen de olmayacak hakaretlerle birbirlerine kışkırtılan Sünni ve Şii grupların aralarındaki mücadelenin çıkış noktası olmuştur. Sünniler İlk üç halifenin (Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın) hilafetini meşru saymakta, Hz. Ali'nin hilafetine karşı çıkan Muaviye'nin bir "ictihad" yaptığını kabul etmekte, görüşünde yanlısa bile Peygamberin sahabesinden olduğu gerekçesiyle hakkında kötü ifadede bulunmaktan kaçınmakta, iktidarı ümmetin istişare ile gözeceği siyasi bir mesele olarak görmekte iken, Şiiler hilafetin Hz. Ali'den gasp edildiğine inanmakta, Hz. Ali'nin halifeliğine karşı çıktığı için Muaviye'yi ve Kerbela olayının faili oğlu Yezid'i kötölemekte, iktidarı inanç meselesi kabul etmekte ve meşru siyasi liderin aynı zamanda ruhani liderliği de elinde bulundurmanın Hz. Ali ve soyundan gelen imamlara ait olduğuna inanmaktadır. Ne Hz. Ali sağlığında ne de O'ndan sonra gelen imam Zeyd imam Hüseyin Bakır, imam Cafer es-sadık gibi gerçek imamlardan Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer aleyhinde bulunanlar olmamasına karşılık önce Mısır'da kurulan Şii Fatımi Devleti'nin (909-1171) propagandaları sonra Büveyhiler'in (945-1055) imamları alabildiğine yücelterek imamiye şiasına gelişme imkanı sağlamaları, dönemin kaynak kitaplarında halifelere sövgülerle karşılaşılması birçok Sünni ve Şii devletlere parçalanmış İslam Dünyasında halifelerin otoritelerinin sarsıldığına işaret etmektedir (Arı 2002, 45).

İslam birliğini, düzenini bozan olumsuz fikir hareketleri ve bunu bes-

leyen iktisadi zafiyet Bağdad'da oturan Abbasi halifelerini acz içinde bırakmış, bir kurtarıcı olarak gördükleri İslam'ın doğudan yükselen yeni yıldızına Selçuklu Türklerine yönelmelerine sebep olmuştur.

Ortaçağ Türk Dünyasında İslam Anlayışı ve Hz. Ali sevgisi Hz. Muhammed'in "Türkler size dokunmadıkça siz de Türklerle dokunmayınız" şeklindeki hadislerine uymaya dört halife zamanında dikkat edilse de³ daha sonra Emeviler'in ırkçı ve saldırgan davranışları Türklerin büyük ölçüde Müslüman olmalarını geciktiren bir unsur olmuştur. Abbasilerin iktidarı ele geçirmesi, Halife Mu'tasım'ın (833-842)savaşçılıkları, mertlikleri ile nam kazanan Türklerden hassa ordusu teşkil etmesi ve onlar için Bağdad yakınlarında Samarra'da bir ordugah şehir kurması (836)Türk dünyasının İslam Dünyasına yaklaşmasına neden olmuştur.

Halife Kaim bi- Emrillah'ın Şii tehlikesine karşı Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'i ülkesine bir kurtarıcı ve koruyucu olarak davet etmesi, 1055 yılında Bağdad'a gelen Tuğrul Bey'in Şiilerle yaptığı savaştan galip çıkması, 1058 de başka hediye ve unvanların dışında halife tarafından kendisine "halifenin ortağı" kasım emir ul-müminin lakapları verilmesi bilinmektedir (Turan 1993, 135, 407-417).

Böylece halifenin İslam dünyasının yönetiminde ortağı olarak görünen Türk Sultanı aslında siyasi iktidarı bütünü ile eline alırken halife sadece Müslümanların manevi lideri olarak kendisine bağlanıyordu. Türk sultanları her ne kadar Sünni mezheplere özellikle Hanefiliğe teveccüh gösterecekler de⁴ İslam'ın diğer mezheplerine ve başka dinlerin mensuplarına da hoşgörülü davranmışlardır. Bu durum Selçuklu hakimiyeti ile ilgili ılımlı Şiilerin de görüşünün olumlu olmasına yol açmıştır (Turan1993, 412).

Mesela;Büyük Selçuklu Sultanı Me-

likşah 1087 yılında Bağdad seyahatinde mensubu olduğu Hanefi mezhebinin kurucusu İmam-ı Azam'ın Türbesi'nin yanısıra, Necef'de Hz. Ali, Kerbela'da Hz. Hüseyin ve Musa bin Cafer in türbelerini de ziyaret etmekle kalmamış aynı zamanda buradaki yapıları imar da etmiştir. Daha çok Şiiilerin oturduğu bu bölgede Fırat'dan Necef'e büyük bir kanalın açılmasını başlatarak bir zamanlar Kerbela'da Hz. Hüseyin ve beraberindekilerin Yezid'in ordusu tarafından kadın çocuk demeden susuzluğa mahkum edildiği olayın aksine kendi hükmü altındaki her yeri olduğu gibi burayı da ayırım yapmadan devletin şefkatli eli ile sarmıştır (Turan 1993, 208, 386).

Türk Sultanların genelde Sünniliği tercih etmelerine karşılık bazen siyasi iktidara, güce bütünü ile sahip olmak ya da kendi gücünü onaylatmak amacı ile Sünnilerle Şiiiler arasındaki anlaşmazlıkları kullandıkları da söz konusudur.

Harezmşahlardan (1092-1231) Sultan Alaaddin Muhammed'in pek çok başarısından sonra Bağdad'daki Abbasi halifesini de kendi nüfuzuna almak istemesi, ancak başarılı olamayınca hilafet makamının Hz. Ali çocuklarına ait olduğunu ilan ederek Alâ Tirmizi adında bir seyyidi halife tayin etmesi, Bağdad'a gönderdiği ordunun kışın şiddetli geçmesi yüzünden büyük kayıplara uğrayarak geri dönmesi ve buna rağmen Abbasi halifesinin adını hutbede okutmamasında rol oynayan unsur dini tercihlerin dışında tamamen siyasi olarak karşımıza çıkmaktadır (Merçil 1991, 195).

Türkler hakimiyet kurdukları bütün bölgelerde olduğu gibi Anadolu'da da din ve mezhep ayrımcılığı yapmamışlardır. Zaten Selçuklu döneminde mezhep kavgalarının sebebinin daha çok toplumun iktisadi sosyal ve kültürel şartlarına bağlı olduğu üzerinde durulmaktadır (Barthold 1973, 57, 181).

Ortaçağda Anadolu'yu Türkleş-

tiren İslam ile tanıştıran Selçuklu ve Beyliklerin yönetimindeki hoşgörüdür. Mesela;Hz. Ömer'in koyduğu esaslara göre başka İslam ülkelerindeki gibi gayri Müslimlere mahsus ayırıcı kıyafet ve yasaklara Anadolu'da rastlanmaması idarenin ayrımcı olmamasının bir sonucudur (Turan1993, 354)

Öncelikle bilmek gerekmektedir ki Ortaçağ Anadolu topraklarında hüküm süren Selçuklu ve Beyliklerin resmi denilebilecek mezhepleri Sünni olmakla birlikte katı olmayan bir anlayışla yalnızca başka İslam mezheplerini değil kendilerinden farklı dini inançlardaki halkı bütünü ile kucaklayabilmişlerdir.

Sünni ağırlıktaki yönetici kesime karşılık XII. yy. dan itibaren Anadolu'ya yerleşmiş ve Sünni olmayan bir Müslümanlık görüşüne sahip Türklerin bu toprakların İslamlaşmasında ve Türkleşmesinde etkili olduğu görülmektedir. Özellikle yeni fethedilen bölgelerde, yol güzergahlarında sultanların, beylerin gayri Sünniler için kurulmasına izin verdikleri tekke ve zaviyelerin oluşturduğu hoşgörülü ortamın Müslüman olmayanların da İslamlaşmasında kolaylaştırıcı bir rol oynadığı anlaşılmaktadır. Bazı araştırmacılar Anadolu'daki gayri Sünni bu anlayışı Rum abdallarının temsil ettiği popüler nitelikli heterodoks İslam olarak nitelendirmekte, bunun da XII. ve XIII. yy Ortadoğusunda yaygın ve etkili bir mistik akımın, Vefailiği Haydarilik çevrelerini barındıran Kalenderiye mezhebinden başkası olamayacağını belirtmektedirler (Ocak 2000, 140)

Müslüman olmalarına karşılık eski Türk inanç ve geleneklerinin önemli ölçüde etkisindeki bu grubun ancak XV. yy. ın ikinci yarısından itibaren Kızılbaz, Alevi, Rafizi gibi isimlerle adlandırılacak gruba zemin oluşturduğundan bahisle, bunların içindeki baba, dede ve abdal lakaplı okumamış derviş ve şeyhlere şehirlerde rastlanmakla birlikte on-

ların daha çok köyleri ve göçebe çevreleri tercih ettikleri üzerinde durulmaktadır (Ocak 1978, 255; Ocak 1981:79-80)

Zaten XIII. yy. Anadolu'sunda Sünni eğilimli tarikatların daha çok büyük şehirlerde, gayri Sünni olanların ise medreselerin etkisinin ulaşamadığı kırsal kesimlerde ya da göçebe Türk toplulukları arasında varlıklarını gösterdikleri anlaşılmaktadır (Ocak1981, 75).

II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in adaletsiz yönetiminde zor durumda kalan Türkmenlerin1239-40 yılında yer aldığı Babailer isyanı, ilerde Anadolu'da Aleviliğin meydana gelmesine zemin hazırlayan bir başka unsur olarak karşımıza çıkmaktadır (Ocak 2000, 135, 136) Bu ayaklanma bastırılrsa da zayıflayan Selçukluların 1243 yılında Moğol baskısına dayanamayıp yenilgiyi kabullenmek zorunda kalmalarına yol açacak, Moğol işgalindeki Anadolu'da Babailerin uç beyliklere giderek hem fetihlere katılmaları hem de dini görüşlerini yaymaları söz konusu olacaktır (Ocak 2000, 138).

1256-1336 yıllarında Anadolu'ya hakim olan Moğolların oluşturduğu İlhanlı devletinde hükümdarlar ilk zamanlar Budist iken zaman içinde sultan Ahmed Teküdar (1282-1284) ile başlayan İslamlaşma Gazan Han(1295-1304)ile devam etmiş ve İslamiyet bir daha değişmemek üzere devletin resmi dini haline gelmiştir (Yuvalı1999, 548).

Gazan Han'ın 1295 de Müslüman olduğu, onun zamanında "nakibi nüka-bayı sadat" ismiyle Hz. Ali neslinden gelen "seyyid" ve "şerif" lerin şecere ve muamelatını tutmak düzenlemek, haklarını korumakla yükümlü bir memuriyet meydana getirildiği, ayrıca her şehirde bundan sorumlu "dariusseyade" denilen birer daire yer aldığı bilinmektedir (Uzunçarşılı1988:247).

Memlük tarihçileri her ne kadar Gazan Hanın Müslümanlığının görünüşte olduğundan bahsetseler de aslında bu

durum büyük ölçüde eski alışkanlıklarını devam ettiren bütün Moğollar için söz konusudur.

Gazan Han'dan sonra tahta çıkan Olcaytu'nun önce Hristiyan sonra Budist daha sonra da Müslüman olduğu, önce Hanefi, Şafii ve sonunda Şii mezhebini benimsediği bilinmekle birlikte (Yuvalı1999:549) Olcaytu 'nun Şiiliği kabülünde bir ara Hanefi ve Şiiler arasındaki bazen yüz kızartan ithamlarla geçen münakaşalara şahit olmasından dolayı atalarının yolundan ayrılmaktan duyduğu pişmanlığın rolü olduğundan da bahsedilmektedir (Sümer 1970, 72-73).

1304-1316 yıllarında sultanlık yapan Olcaytu Hüdabende 'nin 1303-4 tarihinde Kayseri'de basılan gümüş parasında "Allah" ve "vesellem" ve dört halife yazılı iken Şii olduktan sonrasına ait 1312-13 tarihli gümüş parasında ise Hz. Ali, Hasan, Hüseyin ve on iki imam yazıları yer almıştır (Çayırdağ 2001:176). Ayrıca Olcaytu tarafından 1316 yılında Hz. Ebubekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman adlarının İlhanlıların hakim oldukları diğer bölgelerle birlikte Anadolu'da da anılması yasaklanmıştır (Arı 2002, 46).

Bu kısa dönemin dışında Anadolu'da özellikle Türk Sultan ve beylerin genelde Sünni -Hanefi mezhebinde olmalarına karşılık Sünni olmayanlara ve diğer inanç sahiplerine yaklaşımları daima hoşgörülü olmuş, böyle yasaklamalara gidilmemiştir.⁵

Detayları ve bu konudaki tartışmaları uzmanlarına bırakırsak Karahanlı, Gazneli, Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu devrinin resmi mezhebi olan Sünni İslam'ın şehirlerde medreselerin etki alanında olduğu, kırsal kesimde ve göçebe Türkler arasında ise eski inançlarından pek çok unsurla harmanlanan Sünni olmayan bir İslam'ın yaşadığı anlaşılmaktadır (Ocak 2002, 35-36). Yine anlaşılmaktadır ki ister Sünni ister gayri Sünni olsun her iki grupta da hoş-

görü hakimdir. Katı olmayan bu İslam anlayışı aynı dönemin Arap dünyasının Anadolu'daki İslam anlayışına ve Türklerin Müslümanlığına şüphe ile yaklaşmasına neden olmuştur (Cahen 2002).

Türkler arasında İslam'ın yayılmasının doğrudan Araplar vasıtasıyla olmaktan çok, büyük ölçüde İranlılar kanalıyla mistik bir yorumla olduğu ileri sürülmektedir (Ocak 2002, 32). Türklerin İslamiyet'le yoğun olarak Farsça'nın ve İran kültürünün hakimiyetindeki çevrede tanışması namaz, oruç, abdest gibi pek çok İslami terimin Farsça olarak dilimize yerleşmesinin ve ağırlığı hissedilen Şii etkilerin sebebi olarak gösterilmektedir (Günay, Güngör 2003, 289).

Aslında İran'da Şii hakimiyeti XI. yy daki Büveyhi ve XIII. yy. da İlhanlı dönemleri dışında Safeviler devrine gelinceye kadar yaşanmamışsa da (Ocak 2000, 147) Büyük Selçuklu döneminde başta Sünni hilafetin merkezi durumundaki Bağdad olmak üzere Suriye ve İran'da pek çok şehirde Şiiilerin küçümsememeyecek bir yoğunluğa sahip oldukları (Günay, Güngör 2003, 343) dikkate alındığında Türklerin Sünni çevreler kadar Şiiilerin de etkisinde kalmış olmaları gerçeği göz ardı edilemez.

Türk dindarlığının asli özelliklerinden birini oluşturan Sufilikle birlikte o zamana kadar var olan kamların ozanların yerini dervişlerin aldığı, göçebe Oğuzların ehli sünnetin izlerini taşıyan tarikatlardan çok, eski milli geleneklerine yakın görülen aşırı Şii akımlara itibar ettikleri belirtilmekte (Günay, Güngör 2003, 348, 350), Suriye'de X. yy. dan beri çok güçlü bir Şii İsmaili tarikatının varlığının sözü edilerek kuzey Suriye ve güneydoğu Anadolu'da Türkmenlerin İsmaililerle uzun zaman yan yana yaşamış olmasının Şiiiliğin Anadolu'yu etkileyip etkilemediğinin yeniden düşünülmesi gerektiğine dikkat çekilmektedir (Ocak 2006, 430).

Franz Babinger Anadolu Selçuklularının Şii mezhebe mensup olduğunu ve Maveraünnehir denilen kıtanın hiçbir zaman ciddi surette Sünni olmadığını, Anadolu Selçuklu devletinde dini ve siyasi hayatın İran etkisinde olduğunu belirterek resmi dilin Farsça olmasını da Şiiiliğin delili olarak göstermektedir (Babinger, Köprülü 1996, 13-14). Bu konuyu tartışmayı uzmanlara bıraksak da açık olarak Selçuklu ve Beylikler devrini içine alan Orta çağ Anadolu'sunda yönetici sınıf sebebi ister siyasi olsun isterse inançla ilgili genelde ehli sünnetin Hanefi fıkına bağlı iken göçebe olarak ve kırsal kesimde yaşayan Türkmenlerin Şii tesirinde ama tam anlamıyla tek başına Şii de olmayan, eski inançlarını da yaşatabildikleri bir Müslümanlık tarzını başka coğrafyadakilere göre de epeyce özgür denilebilecek hoşgörülü bir ortamda yaşadıkları anlaşılmaktadır.

Hız Ali taraftarlığı demek olan ve içersinde birbirinden çok farklı İslamî mezhepleri barındıran Şia, Şiiilik XV. yy. in ikinci yarısından itibaren Anadolu'da "Ali'yi sevmek" anlamında Kaynağını Müslümanlıktan, İslam tasavvufu, Şamanizm ve Türk töresinden alan (Eröz 1990, 40, 418) Alevilik kavramı ile karşımıza çıkacaktır. Aleviliği Hz. Muhammed'in Ölümünden sonra ortaya çıkan hilafet çekişmeleri ile irtibatlandırmak yanlış kabul edilmekte, Şiiiliğin tarihini Aleviliğin tarihi olarak vurgulamanın doğru olmadığı, aralarında önemli farklar bulunduğu ileri sürülerek (Fıçlı 2005, 117) bu durumun sonradan Safevi propagandası ile ortaya çıktığı üzerinde durulmaktadır (Ocak 2000, 130-134, 159). Türkmenlerin İslamlaştırılmış Şamanlığı. (Melikoff 2005, 79) olarak da nitelendirilen Alevilik bir mezhep değil, tamamıyla sosyo-ekonomik ve siyasal şartların tabii seyriyle oluşan bir Müslümanlık tarzı olarak kabul edilmektedir. İncelediğimiz dönemin Sünni olmayan

çevrelerinin buna zemin oluşturduğunu unutmadan Sünni ya da Şii etkili olsun Ortaçağ Anadolu'sunda Türklerin İslam anlayışlarının farklılığını göz ardı etmemek gerekmektedir.

Genelde Hz. Ali'yi sevmek, Hz. Muhammed'in ailesini, ev halkını yani kızı Fatıma, damadı aynı zamanda amca oğlu Hz. Ali, torunları Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'in kastedildiği "ehl-i beyt" i sevmek ile aynı anlamda kullanılmıştır. Bu noktada Şiiler ile Sünniler arasında bir fark olmadığı görülmekte ise de Hz. Ali sevgisinin Türklerde başka bir anlam kazandığı da bir başka gerçektir. Ve bu gerçeğin Ortaçağ Anadolu'sunda Şii veya Sünni bütün Müslüman Türk aleminde aynı olduğudur. Hz. Ali ve ailesine yapılan haksızlık, uygulanan zulmü lanetlemenin dışında, Hz. Ali'nin Hz. Muhammed'le kan bağı, İlk Müslümanlardan olması, İslam Hukuku alanındaki bilgi derinliği ve özellikle kahramanlıklarla dolu savaşçı kimliği diğer halifeler arasında Hz. Ali'yi Türk dünyasında daha özel kılmıştır. Uhud savaşında Hz. Muhammed'i korurken kılıcı kırılan Hz. Ali'ye Peygamberin Zülfikâr isimli kendi kılıcını vermiş olmasını da dikkate alarak İslam alemine savaşçı özellikleri ile giren İslam'ın ordusu olan Türklerin Hz. Ali'ye bağlılıklarını anlamak zor olmasa gerektir.

Battal Gazi, Danişmend Gazi, Sarı Saltuk gibi İslami dönem Türk destan kahramanlarından birçoğunun neslinin Hz. Ali'ye bağlanması bununla ilgilidir (Çetin 2005, 196).

Hz Ali bütün Türklerde yiğitlik ve kahramanlığın sembolüdür ve O, Oğuz gibi yiğit Dede Korkut gibi bilge olarak tanınmaktadır (Arslanoğlu 2000, 4). İslam dinini kabul eden Türklerde Şamanizm geleneklerinin çoğu İslam dininin şartlarından imiş gibi devam ettiğinden şamanların eski şaman dualarına "peygamberin, meleklerin, evliya ve şeyhle-

rin" adlarını dahil ettikleri, hatta doğu Türkistan'ın Müslüman kamlarının, kendi mesleklerinin piri olarak Hz. Ali'nin eşi Hz. Fatma olduğuna dair menkıbeler uydurdukları bilinmektedir (İnan 1954, 73).

Yine bir menkıbeye göre Ahi Evran Hz. Muhammed'in amcası Abbas'ın oğludur ve Bedir savaşındaki yararlığından dolayı Peygamber tarafından Sultan Ahi Evran adı verilerek Hz. Ali'nin kızı ile evlendirilmiştir (Köprülü 1976, 212; Çetin 2005, 200). Yine 12 imam ve Hz. Ali adının belirtilmesi ile Ahiliğin Şii etkili olduğunu ileri sürenlerin yanı sıra Ahilikte sık sık Ali adına yer verilmesi fütüvvet kavramı ile ilgilidir (Ocak 2006, 437).

Türklerin hakim olduğu coğrafyada yeşeren önemli Ortaçağ eserlerinin büyük bir çoğunluğunda diğer halifelere karşılık Hz. Ali adının daha fazla geçtiği görülmektedir. Mesela İbni Bibi eserinde diğer üç halifeye yer vermekle birlikte fütüvvetnameden bahsederken ". amcasının oğlu ve manevi kardeşi, bütün hareketlerinin ve şeriatının destekçisi, ilmin kapısı, zaferin kılıcı, adaletin dili, övülmek isteyenlerin övdüğü, Allah'a ortak koşanlara cihat açan, Allah'ın dininin en büyük destekçisi, Allah'a ilk inananlardan, dinin sünnetlerini ayakta tutan, sünnetlerin farzların ve ilimlerin sırlarını ayrıntılarına kadar bilen müminlerin emiri ve dindarların imamı Hz Ali ye selam olsun, Hz. Ali, Hz peygamber tarafından kardeş edinilmiş bir kişidir bütün insanlardan ayrı olarak kendisine fütüvvet verilmiştir." denilmekte ve Hz. Cebrail tarafından Allah'ın Hz. Aliyi överken şöyle dediği nakledilmektedir. "Ali den başka yiğit, Zülfikardan başka kılıç yoktur." Ayrıca "Peygamberlik soyunu da o devam ettirmiştir" sözleri ile Hz Aliye daha özel bir yer verilmektedir (İbni Bibi 1996, 177).

Ariflerin Menkıbeleri isimli eserde

de Hz. Ali'nin yerinin daha başka tutulduğu fark edilmektedir Mesela bu kitapta Mevlana'nın oğlu Sultan Veled'in büyük babası Baha Veled'den bahsedilirken "... atına bindiği zaman haydar-ı kerrar olurdu" diye Hz. Ali'yi işaret edilmesi, yine Baha Veled'in anne tarafından soyunu Hz. Ali nesline dayandırdığının yazılı olması önemlidir (Ahmet Eflaki 1986, 20, 47, 78).

XIV. yy. da Aziz b. Erdeşir-i Esterabadi tarafından Sivas hükümdarı kadı Burhaneddin Ahmed⁶ adına 1397-98 yılında Farsça yazılan Anadolu Türk tarihinin önemli kaynaklarından eğlence ve savaş anlamına gelen Bezm u Rezm 'de halifelerden Hz. Ebu Bekir'in adı birkaç yerde geçerken, kitapta ilim ve cesaretin kaynağı olarak, inananların imamı ve müminlerin emiri, İki dünyanın imamı, Hasan ve Hüseyin'in babası olarak Hz. Ali'ye daha fazla yer verilmiştir (Aziz b. Erdeşir-i Esterabadi 1990, 97, 117, 200). Sayıları artırılabilir Anadolu Türk Tarihine ışık tutan ortaçağ eserlerinin çoğunda Hz. Ali adından övgüyle söz edilmesinin Şii ya da Sünnilikle alakalı olmadığı, Hz. Ali'ye duyulan sevgi ve saygıdan kaynaklandığı açıktır.

Mimarideki Hz. Ali Yazıları

Türk Dünyasının Hz. Ali'ye duyduğu bu sevgi ve bağlılığın izlerini pek çok sanat eserinde bu arada Türk Mimarisindeki "Ali "yazıları arasında da bulabilmekteyiz. Özellikle küfi yazının yaratıcısı ve bu yazının en üstün uygulayıcısı olduğu bilinen Hz. Ali'nin geleneksel olarak güzel yazı yazarların başında yer aldığı dikkate alınırsa Hz. Ali'ye ait olduğuna inanılan "Evlatlarımıza hüsn-i hat öğretiniz. Çünkü o, işlerin en mühimi, sevinçlerin en büyüğüdür; yazı üstadın öğretilmesinde gizlidir, çok yazmakla gelişir; İslam dini olmak üzere devam eder" (Bağcı 2005:218) sözlerinin Hz. Ali'ye gönülden bağlı bu millet için O'nun diğer davranışları ile birlikte örnek teş-

kil etmesi muhakkaktır. Böylece Türkler yazma eserlerden, ahşaba, çiniden alçıya, madenden taş aklı gelebilecek hemen her malzeme üzerinde Hüsn-ü hat denilen sanatın muhteşem örneklerini vereceklerdir.

İslam Dünyasında ilk defa Emeviler döneminde abidevi yapılarla birlikte, binalarda kullanılan yazı, (Yetkin 1984, 127; Grabar 1988, 76) Karahanlı ve Gaznelilerden itibaren de Türk Mimarisi'ndeki yerini almıştır. Tarih kitabeleri dışında genellikle Kur'an'dan alınma ayetler, Allah, Hz. Muhammed ve çaryar-ı güzün isimlerine (Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali, nadiren Hasan Hüseyin) sıklıkla rastlanılan yapılarda özellikle Büyük Selçuklu devrinde İran'da ve Azerbaycan'da bunlara ilaveten çoğunluğu cephelerde olmak üzere Hz. Ali yazılarına da rastlanmaktadır Turkuvaz ve Pathcan moru renklerde sırlı ve sırsız tuğlaların birlikte kullanımı ile meydana gelen küfi ya da ma'kılı Hz. Ali yazıları buldukları yüzeylere taşıdıkları anlam dışında dekoratif bir görünüş de kazandırmaktadır.

Bu araştırma çok zengin olan güzel yazı dünyasından sadece Ortaçağ Anadolu Türk Mimarisindeki Hz. Ali yazılarının genel olarak değerlendirilme denemesidir. Bu araştırmayı deneme olarak nitelendirmemizin sebeplerinden biri bahsi geçen döneme ait yapılardan makalenin kapsamı çerçevesinde elden geldiğince belli başlı eserlerin çoğunun bu konuda taranması yanında dikkatimizden kaçmış Hz. Ali yazılarına sahip yapıların olabileceği iken diğer bir sebep de sanat tarihçilerin "geometrik süslemeler" arasında yer verdikleri bazı şekillerin altında Hz. Ali yazılarından mülhem olabileceği fikrini tartışmaya açmaktır.

Anadolu Selçuklu yapılarında kitabelerde süslü yazıya yer verilirken bezeleme amaçlı ve küfi yazının kullanıldığı,

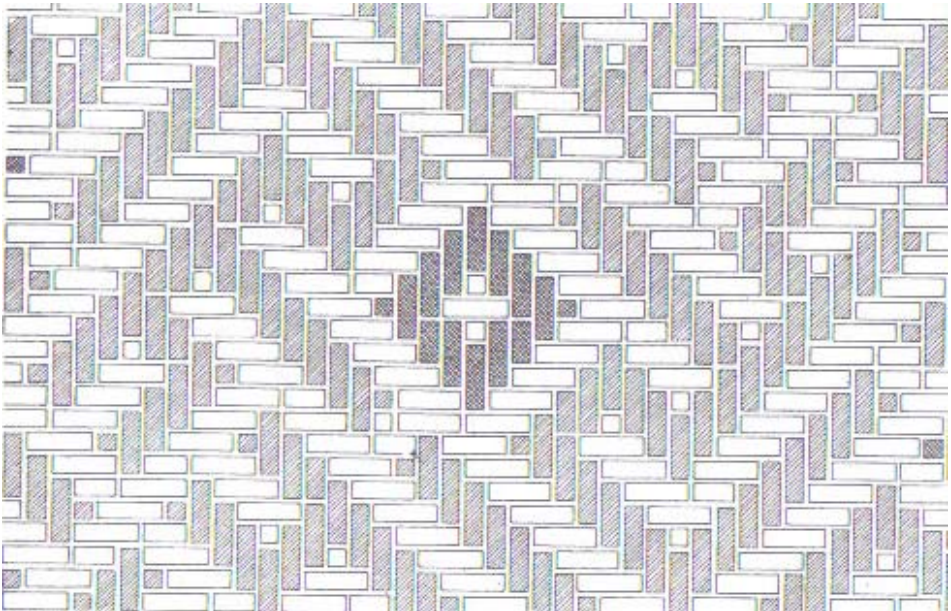
Beylikler Dönemi mimari eserlerinde ise azalan ma'kılı⁷ ve küfi yazının yerini sülüsün aldığı bilinmektedir (Gün1999, 205; Tüfekçioğlu 2001, 14, 15).

Hz. Ali adı Dunaysır (Kızıltepe) Ulu Camiinde (1204)asıl mihrabın dilimli kemerinin içinde taş üzerine kabartma olarak (Bakırer 1976, 129-130) ve 1220 tarihli Muhammed havlan el Dımışki'nin mimarlığını yaptığı Konya Alaaddin Camii kuzey duvarında yer alan bugün açıklığı örülmüş durumdaki orijinal taç kapısını çevreleyen konkav satırlı çerçevede ufak sivri kemerli sahacıklar içinde sülüs hatla, (Ögel 1987, s. 12) genel beklenti çerçevesinde Allah, Hz. Muhammed ve diğer üç halife ile birlikte yer almanın dışında (Şahinoğlu?, 40) Muhammed ibn Muhammed ibn el benna el Tusi'nin yaptığı Konya Sırçalı Medresenin (1242-1243) giriş eyvanına ait tonozdaki gibi sırlı ve sırsız tuğlaların dekoratif kullanımını ile ma'kılı olarak tek başına "Ali" yazıları da görülmektedir(Bakırer 1981, Şek. 77; Şimşir 2001, 588) (Şekil:1).

Konya Karatay Medresesi'nin(1251) taç kapısında ise kapıyı üç taraftan saran her iki kelimesi birbirine geçmiş yarım daireler içine alınmış otuz yedi yaprak halinde mermerle işlenmiş toplam yirmi sekiz cümle oluşturan Arapça ifadeler arasında sülüs ve kabartma olarak işlenmiş "Güven kötü zannı yok eder" sözü bazı kaynaklarda Hz. Ali'ye ait olarak geçmektedir (Gün1999, 87-89).

Aynı medresenin avlu kubbesine geçişi sağlayan beş bölümlü yelpaze üçgenlerinde firuze zemin üzerine mor renkte çini mozaik olarak ortadaki büyük üçgende ma'kılı hatla Muhammed olmak üzere sağındakilerde Ömer ve Osman solundakilerde ise Ali ve Ebubekir isimleri bazı üçgenlerde Davut, Musa ve İsa'nın adları okunmaktadır (Yetkin 1972: 62-70; Gün1999, 90; Şimşir 2001, 322) (Şekil:2).

Orijinalinde ahşap direkli olduğu anlaşılan ve mimarı Kelük bin Abdullah'ın Moğol istilası ile Türkistan-

Şekil:1 Konya Sırçalı Mescid giriş eyvanında "Ali" yazıları (Ö.Bakırer'den)

Şekil:2 Konya Karatay Medresesi, kubbeye geçište "Ali" yazıları (Z.Şimşir'den)

dan Azerbaycan yolu ile Anadolu'ya geldiği belirtilen (Karamağaralı, 52) Sahip Ata Camiinde(1258) taç kapının kuzey doğusunda yıkılan minarenin kaidesi olacak kısımda ma'kûlî hatla "Ali", kuzey batısında ise "Ebubekir" isimleri sırsız ve firuze, mor renkli sırlı tuğlalar kullanılarak yazılmıştır (Karamağaralı 1982, 52;Şimşir 2001, 592).

Konya Sahip Ata Türbesi'nin (1283) cami tarafından girişinde, koridor duvarının üst kısımlarında yine ma'kûlî "Ali" yazıları turkuvaz, mor ve lacivert sırlı tuğlaların dikey ve yatay yerleştirilmesi ile meydana gelmiştir (Gün1999: 130; Yetkin1972, 73-83; Şimşir 2001, 593).

Sivas Gök Medresede (1271-72) orta avluya açılan güney kanadındaki altı odanın kapılarının üzerinde yer alan taç üzerine sülüs kabartma yazıların "Emir-ül müminin Hz Ali (k. v)' nin sözlerindedir" ifadesi ile başlayarak Hz. Ali'nin sözleri ile devam ettiği dikkati çeker (Gün1999, 198; Yardım 2002, 25-26).

Mimarı Oğulbek bin Mehmed olan Çay Taş Medrese'nin(1278) mozaik çinili mihrabının dış bordüründe Selçuklu çini mihraplarında görülmeyen bir düğüm motifi bulunmaktadır. Firuze renkli bir baklava içinden geçmiş mor renkte çiniden Bizans kaynaklı olduğu söylenen bu dört ilmekli düğüm motifi, içinde "Allah" ve "Ali" yazıları olan sekiz köşeli yıldızlarla bağlanarak tamamen İslamî bir anlayışla birleştirilmiştir (Yetkin 1972, 98-101).

Bir Antalya sarayına ait olduğu söylenen haç biçimli çinilerin arasına yerleştirilen kare çinilerde sır altı tekni-

ğinde başka yazılar arasında "Ali" yazısına da yer verilmiştir (Öney 1988, 101, resim 82).

Karaman Hacı Beyler Camii(1358) taç kapısındaki kitabenin üst tarafında küfî harflerle sağda diğer üç halifenin isimleri ile birlikte Hz. Ali'nin de adı, solda ise Kelime-i Tevhid yazılıdır (Diez, Aslanapa, Koman1950, 42).

Erzurum Yakutiye Medresesinden (1310) dört veya on dört sene sonra yapıldığı düşünülen Erzurum Ahmediye Medresesinin taç kapısı üzerindeki harap üç satırlık sülüs kitabesinin ikinci satırında Hz. Ali'nin Hz. Muhammed'den rivayet ve naklettiği "Ümmetinden kırk hadis ezberleyen ulema zümresine yazılır." hadisi yer almaktadır (Konyalı1960, 294-295).

Hamitoğullarına ait Antalya Yivli Minare Camii (1373) minare kaidesinin doğu cephesinde ve tuğla örgülü bölümde yer alan sağır niş içersinde in-sitü olarak kalabilmiş turkuvaz ve kobalt mavisi sırlı bazı çini mozaik kalıntıları dikkati çekmekte bunun küfî ile birkaç defa yazılmış "Ali"olduğu belirtilmektedir (Riefstahl1941, 69;Ünal 1974, 17)

Mimarı Ali ibn el Dımışki olan Selçuk İsa Bey Camiinin (1375) içinde doğudan batıya doğru yarısı duvar içinde bulunan dördüncü mermer sütun başlığında üç taraflı kabartma sülüsle yazılan yazı "Hz. Ali (k.v.) buyuruyor ki..." ifadesi ile başlamakta, Hz. Ali'ye ait bir sözü içermektedir (Yardım 2002, 25-26).

Karaman Hatuniye Medresesi, (1382) girişin sağındaki duvar yüzünde kabartma olarak küfî yazı ile Hz. Muhammed ve dört halifesinin isimleri yazılıdır (Diez, Aslanapa, Koman1950, 54-65).

Tebriz'den gelmiş ustaların da çalıştığını bildiğimiz Bursa Yeşil Camiinde(1419) kuzey cephesindeki taç kapının iki tarafında kalan pencerelerden batıdaki çerçevesinde taş üzerine ka-

bartma olarak celi sülüsle: “Rahman ve Rahim olan Allah’ın adıyla. Gerçekten Allah ve O’nun melekleri, Peygambere çok salavat getirirler. Ey müminler! Siz de O’na salavat getirin ve tam bir teslimiyetle selam verin. Allah ve Resulü doğru söyledi. Hz. Ali dedi ki “Düşünen ibret alır, akıllı insanın zannı kehanettir. ” “Bu söz tamamen doğrudur. ” yazılıdır. İkinci ile aynı olan taç kapının doğusundaki pencerenin çerçevesinde farklı olarak:Hz. Ali şöyle dedi: “Kendini bilen, (Rabbini)de tanır. ”sözleri yazılıdır (Tüfekçiöglü 2001, 135-142).

Akkoyunlular tarafından XV. yy. m ikinci yarısında yapıldığı belirtilen Hasankeyf Zeynel Bey Kümbetinin silindirik gövdesinde sırsız ve firuze sırlı tuğlaların dekoratif dizilmesi ile ma’kılı hatla Allah, Muhammed ve Ali isimleri meydana gelmiştir (Öney1989, 40, res. 21).

Çinili Köşk(1472) eyvanın kemerinde mozaik tekniğinde 1-Tevekkül beni yaratanadır. 2-Allah’tan başka ilah yoktur. Muhammed Allah’ın elçisidir. 3-Allah en büyüktür. 4-Muhammed, Ali. (ma’kılı) olarak yer almaktadır (Tüfekçiöglü 2001, 360-363).

Daha geç dönemlerde 1564-65 yılında Ahlat Kalesi içinde Kanuni’nin veziri İskender Paşa tarafından yapılan İskender

Paşa Camii minare kaidesinde beyaz mermer üzerine kabartma olarak ma’kılı “Ali ” yazılarının devam ettiği görülmektedir (Tabak 1972, 39).

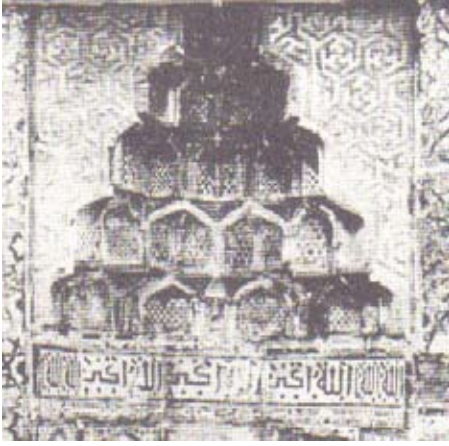
Kolayca okunabilen sülüs hat ile ya da ma’kılı veya küfi ile “Ali” yazılarının yanında Ortaçağ Anadolu Türk Mimarisinde taş üzerine kabartma olarak ya da mozaik çini tekniğinde, altıgen şeklindeki alanların ortasında yine ma’kılı ya da küfi karakterli ucuca tutunan üçlü Ali kelimelerinin dekoratif etkileri de söz konusudur.

Malatya Ulu Camii(1224) kubbeye açılan eyvanın kemer köşeliklerinde firuze ve mor renkte mozaik çini tekniğinde altıgen panolar içersine küfi ile ucuca tutunan “ Ali” isimlerine yer verilmiştir (Yetkin 1972, 49-50) (Fotoğraf:1).

Alaadin Keykubad tarafından Şamlı mimar Muhammed bin Havlan’a yaptırılan Aksaray Konya yolundaki 1229 tarihli Sultan Han’ın Taç kapısına ait kavsara kemerinin köşeliklerinde taş üzerine kabartma olarak altıgen bölümlerin içersinde merkezde uc uca tutunan üçerden altı adet kufi Ali yazısına (Önge1985, 45, res. 5), Akşehir Ulu Cami mihrabının (1219-1236) köşeliklerinde yine altıgen bölümlerin içersinde bu defa firuze ve mor renkli çini mozaik tekniğinde rastlanmaktadır (Yetkin 1972, 59-61; Bakırer 1976, 136-137) (Fotoğraf:2).

Fotoğraf:1 Malatya Ulu Camii ana eyvanı kemer köşeliklerinde “Ali” yazıları (G.Öney’den)

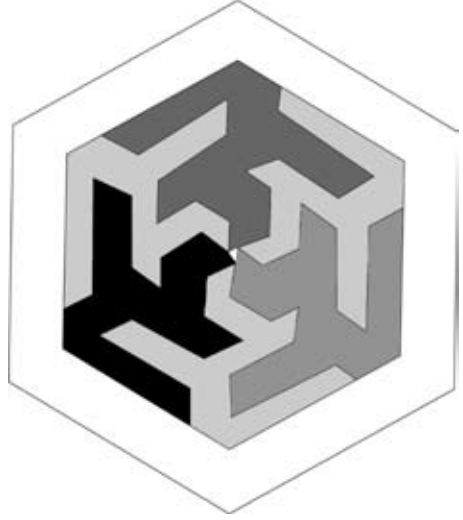
Fotoğraf:2 Akşehir Ulu Camii Mihrabında "Ali" yazıları (Ş.Yetkin'den)

1250 tarihli Antalya Karatay Medresesi (Dar üs Süleha) taç kapı mihrabiyelerinin kavsara ön yüzünde altıgenle sınırlanmış yüzeylerde kabartma olarak ortada ucuca vermiş kûfi üçerli Ali yazısı taş üzerine kabartma olarak yer almaktadır.

Tokat Gök Medrese'nin (1277) kırımızı renkli taştan taç kapısında ise kemerinin üstündeki boşlukları çevreleyen silme ortada bir düğüm meydana getirmekte bu düğümün altıgen boşluğuna taş içine kakılmış firuze renkli çinilerle üçerli "Ali" yazıları dikkati çekmektedir (Yetkin 1972, 94-96; Yavi 1986, 41).

Hacı Bayram Veli 'nin öğrencisi ve Hacı Bektaş'ın halifesi Sümbül Baba'nın yaptırdığı Tokat Sümbül Baba Zaviye sinin(1292) mermer taç kapısında da mukarnash kavsaranın ön yüzünde altıgen içinde dekoratif "Ali" yazıları görülmektedir (Yavi 1986, 48).

Mimarı Ali ibn el Dımışki olan Selçuk İsa Bey Camiinde (1375) taç kapının solundaki pencerelerden alttakinin kemerinde ma'kulî hatla "Ali" ibaresi üçer defa tekrarlanarak yazılmıştır. yazıların aralarındaki boşluklarda aynı ibare üç kez daha tekrarlanmıştır (Özsaymer 2006, 491).

Şekil:3 Altıgen içersinde "Ali" yazıları

Bursa Yıldırım Camiinde (1390-1399/1400) son cemaat yerine açılan kuzey-doğu ve kuzey batı pencerelerinde kenar suları zencirek ile uzun ve eşkenar altıgenlere bölünmekte eşkenar altıgenlerin içinde üçerli ma'kulî Ali yazıları yer almaktadır (Demiriz 1979, 413; Tüfekçioğlu 2001, 457) (Şekil:3).

Ortaçağ Türk Mimarisinde yer alan bir başka dekoratif "Ali" yazısı merkezlerinde yıldız motiflerine sahip olan madalyonların içersinde Hz. Muhammed ve diğer üç halife ile kendini göstermektedir.

Sahip Ata Türbesinde (1283) kubbenin merkezinde firuze zemin üzerine ve mor renkli çini mozaik beş köşeli yıldızdan çıkan ince şeritler, madalyonun içinde "Muhammed Ebu Bekir Ömer, Osman ve Ali" yazılarına dönüşmektedir (Şimşir 2001, 324) (Fotoğraf:3).

Erzurum Çifte Minareli Medresede (1291) (Karamağaralı 1971, 209-228) minare kaidesinde yer alan çini panoda ortadaki madalyon firuze zemin üzerine pathcan moru şeklinde kesme çinilerle merkezde sekiz kollu yıldız ortasındaki

Fotoğraf:3 Konya,Sahip Ata Türbesi
kubbesindeki yazı madalyonu (Z.Şimşir'den)

Allah kelimesinin etrafında yine kûfi harflerden meydana gelmiştir. Okunması güç olan bu yazıların Konyalı tarafından Hz. Muhammed ve Dört halifeye ait isimler olduğu ileri sürülmüştür (Konyalı 1960, 355; Gündoğdu 1996, 88).

Sivas Gök Medresede (1271) taç kapının üzerinde yükselen minarelerin sırlı tuğla bir çerçeve ile sınırlanmış kaideleri günümüze boş olarak gelmiştir. Erzurum Çifte Minareli Medresesi (Hatuniye Medresesi) ile benzerlikleri dikkate alındığında onun minare kaidelerindeki gibi mozaik çiniden firuze ve koyu mor renkte dekoratif bir yazı ile “Allah, Muhammed ve Dört Halife”nin isimlerinin yazıldığı yuvarlak madalyonların varlığı burada da düşünülebilir (Yetkin 1972, 84-91). Ayrıca Gök Medresenin yan eyvanlarında tonoz ortalarındaki madalyonlarda okunmakta zorluk çekilse de mozaik çini kûfi ile muhtemelen “Muhammed ve Dört Halifenin” adının yazıldığı belirtilmektedir (Bilget 1989, 25).

Beyşehir Eşrefoğlu Camii (1297-1299)mihrap önü kubbesi, sırlı tuğla ve mozaik çini ile kaplıdır. Kubbenin ortasında beş köşeli bir yıldız içersinde kûfi ile Allah, Muhammed ve ilk Dört Hali-

fenin isimleri yer almaktadır (Yetkin 1972, 124-127).

Konya, Beyhekim Mescidinin (XIII. yy. sonları) tuğla örgülü kubbesinde merkezde firuze zemin üzerine mor renkte çini mozaik tekniğinde şeritlerin meydana getirdiği ortasında Allah etrafında Muhammed ve Dört Halifenin adı yazılı bir madalyon yer almaktadır (Şimşir 2001, 328).

Konya, Tahir ile Zühre Mescidin (XIII. yy sonu XIV. yy başı) kubbe ortasında Sahip Ata Türbesindeki benzer şekilde yine mozaik çini tekniğinde madalyon içinde beş kollu yıldızdan çıkan ince şeritlerin meydana getirdiği Muhammed ve Dört Halife'nin isimleri okunmaktadır (Şimşir 2001, 327)

Örneklerini artırabileceğimiz Sülüsyaya da ma'kılı veya kûfi hat ile yazılmış Ortaçağ Anadolu Türk Mimarisindeki “Ali” yazılarının yanında, ilk bakışta bir çeşit geometrik süsleme örneği izlenimi veren aslında kûfi “Ali” kelimesinden mülhem olduğunu düşündüğümüz yazılar aynı zamanda bu araştırmanın da asıl konusunu teşkil etmektedir.

Alaadin Keykubad tarafından Şamlı mimar Muhammed bin Havlan'a yaptırılan Aksaray Konya yolundaki 1229 tarihli Sultan Han'ın taç kapısına ait basık kemerinde ilk bakışta geometrik süsleme gibi görünen taş üzerine kabartmalar esasen Ali'den mülhem dekoratif yazılardır. Öncelikle diyagonal hatlarda sıralanan, çıkış noktası altıgenler olan çarkifelek motiflerinden meydana gelen geometrik süsleme etkisi bırakan yüzeyin ayrıntıda merkezdeki altıgenin her bir kenarının uzantısının Ali yazısının dekoratif görünüşünden ibaret olduğu anlaşılmaktadır.

Benzer şekilde Kayseri, Sahabiye Medresesinin (1267-68) taç kapısının mihrabiye kavsalarının ön yüzündeki ve Karaman Beyliğine ait Emir Musa tarafından 1339 da yaptırılan (Diez, As-

lanapa, Koman 1950, 22) Ermenek Tol Medrese'nin muhteşem taç kapısındaki mihrabiyelelerin mukarnas kavsaralarının ön yüzündeki geometrik süslemeler, küfi Ali yazılarının dekoratif olarak yan yana gelmesinden ibarettir (Kuru 1999:247, 166).

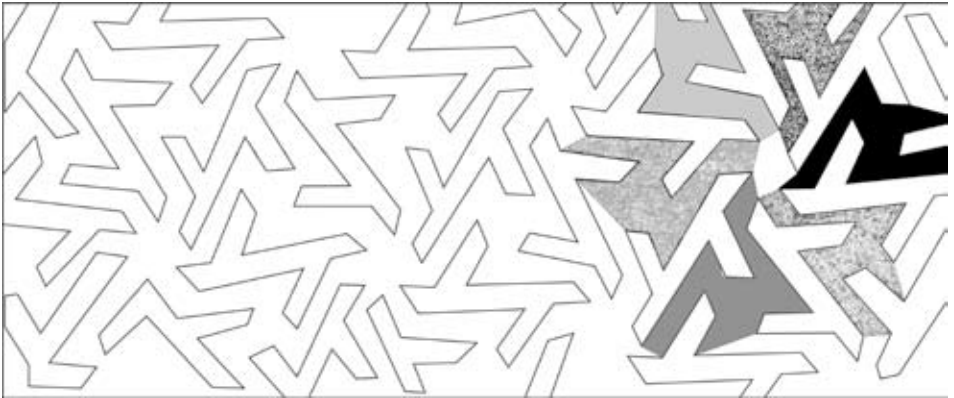

Fotoğraf:4 Kayseri,Şah Kutluğ Hatun Kümbeti taç kapısında "Ali"yazıları

Ayrıca Eratnalılara ait Kayseri Şah Kutluğ Hatun Kümbetinin (1349) taç kapı kavsarasının ön yüzündeki alanlar ve kavsaranın hemen altındaki bordürde yine ilk bakışta çarkıfelek motiflerine benzeyen taş üzerine kabartma şekillerin aslında bir merkezden çıkan altı adet dekoratif Ali yazısından mülhem oldukları anlaşılmaktadır. Aynı kümbetin giriş cephesinde taç kapıdaki "Ali" yazıları yine taş üzerine kabartma halinde bu defa daha iri olmak üzere tekrarlanmaktadır (Kuru 1999, 247) (Fotoğraf:4) (Şekil:4).

Aynı düzenleme Ahlatlı Hürrem Şah'ın mimarlığını yaptığı 1228-29 tarihli Divriği Şifahanesi'nde yer alan taş sütunlardan birinde de görülmekte, (Mülâyim 1982, Levha 37, Res. :47) Kayseri Hunad Hatun Camii'nin Batı taç kapısındaki (1238) sütunçelerin gövdelerinde bazı sanat tarihçilerin çarkıfelek adını verdikleri motif (Şaman 1993, 446)yine bir noktadan çıkan altı adet "Ali" yazısından mülhem etkisini bırakmaktadır (Kuru1999, Res. 51).

Kelük bin Abdullah'ın eseri olan Sahip Ata'nın yaptırdığı Konya İnce Mi-nareli Medrese'nin (1260-65) kuzey kanadında yer alan odalardan birinin kapı kemer köşeliklerinde firuze ve mor renk-

Şekil:4 Bir merkezden çıkan altı kollu şeritlerden oluşan küfi "Ali" yazıları

li çini mozaik tekniğinde diyagonal olarak yer alan altıgenlerin merkezlerinde daha küçük altıgenlerden çıkan şeritler yine “Ali” yazısından mülhem kompozisyonlar oluşturmaktadır⁸.

Bu arada Sivas Buruciye ve Sivas Çifte Minareli Medrese'nin(1271-72) taç kapılarını dış köşelerde sınırlayan sütunçelerin gövdelerinde taş üzerine kabartma olarak ok ucu (Şaman 1993, 442)denilen motiflerden meydana gelen süslemelerin yine küfi Ali yazılarından mülhem olduğu anlaşılmaktadır. Yine Sivas Çifte Minareli Medrese'nin taç kapı payesinde yer alan panolarda taş üzerine kabartma olarak diyagonal olarak sıralanan altı kollu yıldızlardan çıkan şeritler küfi “Ali” yazılarını meydana getirerek birbirine bağlanmaktadır. (Ögel 1987, Lev. XLVII, Res. , 90). Erzurum Çifte Minareli Medresenin (1291) ve bir İlhanlı eseri olan Amasya'daki Şifahane'nin (1308-9) taç kapısında yer alan sütunçelerde yine ok ucu olarak isimlendirilen geometrik motiflerin içersinde yer aldıkları altıgen bölümlerin diyagonal sıralanmasıyla “Ali” yazısından kesitler fark edilmektedir.

Beşşehir Eşrefoğlu Camiinde(1297-1299) (Aslanapa 1990: 202) iç kapının kemer köşeliklerinde araştırmacıların firuze zemin üzerine koyu mavi altı ışınlı yıldızlar şeklinde ya da çarkifelek olarak isimlendirdiği çini mozaik süsleme (Yetkin 1972, 125; Şaman 1993, 445-446) aslında diyagonal olarak sıralanan merkezdeki altıgenlerden çıkan uzantıların meydana getirdiği firuze renkli küfi Ali yazılarından mülhem olarak görülmektedir.

Aynı durum1234 tarihli Tokat Ali Tusi Kümbeti'nde güney pencerenin kemer köşeliklerinde karşımıza çıkmakta, firuze ve mor renkte mozaik çinili altı kollu bir çarkifelek motifinden uzanan şeritlerin meydana getirdiği kompozisyonlardan bir kesit gibi görünen süsleme-

nin de esasen küfi “Ali” yazısından mülhem olduğu fark edilmektedir (Kuban 2002, 298).

Konya Sırçalı Medrese'nin (1242-1243) çini mozaik mihrabında kavсарanın ön yüzünde firuze zemin üzerine manganez moru ince şeritlerin meydana getirdiği tam ve yarım çarkifelek ya da fırıldak denilen motifler diyagonal hatlar üzerinde yer almaktadır (Bakırer 1976, 164, şek. 35, res. 85). Bunların da altıgen bölümlerde uc uca tutunmuş altı adet küfi “Ali” yazısından mülhem bir kompozisyon olduğu anlaşılmaktadır.

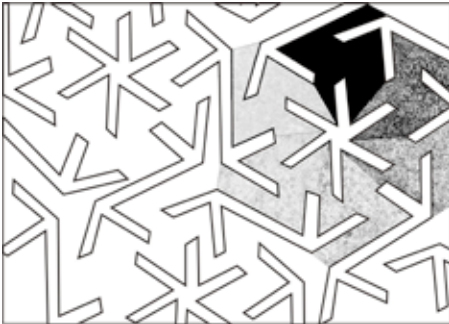
XIII. yy. ın ikinci yarısında yapıldığı belirtilen Konya Sırçalı Mescid'in mozaik çinili mihrabında (Yetkin 1972, 101-102; Bakırer 1976, şek. 46, res. 107-108) kavсарanın ön yüzü Sırçalı Medresede olduğu gibi firuze zemin üzerine manganez moru ince şeritlerin meydana getirdiği çarkifelek denilen motifler aslında altı adet küfi “Ali” yazısından mülhem bir kompozisyona sahiptir. Sırçalı Mescid mihrap nişinde ise firuze zemin üzerine diyagonal yerleştirilen manganez moru altıgenlerin ve bunların etrafını çevreleyen dörtgenlerin her kenarından çıkan uzantılar motiflere ilk bakışta çarkifelek izlenimi verse de motiflerin aslında ucuca tutunarak ilerleyen küfi “Ali” yazılarını oluşturduğu fark edilmektedir. (Fotoğraf:5, Şekil:5-6)

XIII. yy. ikinci yarısına tarihlenen Konya Bulgur Tekkesi Mescidi'ne ait firuze mor çini mozaik mihrabın nişinde (Yetkin 1972, 107) yine diyagonal olarak dizilen, ortalarında altı kollu yıldızlara sahip altıgenler, kenarlarının her birinden çıkan şeritlerle “Ali” yazılarını meydana getirmektedirler.

Konya Sadreddin Konevi Camii'nin de (1274-75) firuze ve mor renkli mozaik çini mihrap nişinde üç kollu ok ucu, mihrabın köşeliklerinde ise çarkifelek motifleri olarak isimlendirilen yukarıda bahsedilen süslemelerin (Bakırer 1976, Lev.

Fotoğraf:5 Konya,Sırçalı Mescid mihrabında “Ali” yazıları(S.Mülayim'den)

Şekil:5 Diyagonal olarak sıralanan altıgen bölümler içersinde bir merkezden çıkan altı kollu şeritlerden oluşan kufi “Ali” yazıları

L. res. 111; Şaman 1993, 440-441, 445) aşlında küfi Ali yazılarından mülhem olduğu görülmektedir. Mihrap nişinde üçü merkeze yönelen mor renkli ok uçları belli aralıklarla yan yana dizilerek bir merkez etrafında altı adet küfi Ali yazını meydana getirmektedir. (Fotoğraf:6, Şekil:7)

Karamanoğullarına ait Konya Hasbey Darülhuffazında (1421) firuze, mor

çinilerden mozaik mihrabın (Yetkin 1972, 132; Bakırer 1976, lev. LXXXIX res. 201) kavsara ön yüzünde diyagonal yerleşmiş altıgenlerin merkezinden çıkan ve geometrik geçme etkisi veren şeritlerin kenarlarda oluşturduğu küçük altıgenler içinde “Ali” den mülhem yazılar dikkatimizi çekmektedir. (Fotoğraf:7, Şekil:8)

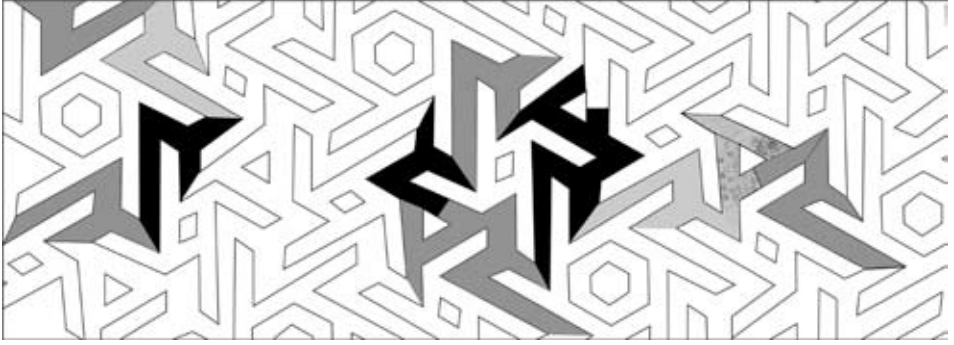
Kelük bin Abdullah'ın eseri olan İnce minareli medresenin (Dar-ül Hadis) (1260-65)avluya açılan kuzeydeki odalarından firuze ve mor renkli mozaik çini tekniğindeki kapı kemer köşeliklerinden birinde diyagonal olarak sıralanan altıgenlerin merkezlerinde her bir kenarından çıkan şeritlerle daha küçük altıgenler yer almakta geometrik süsleme etkisindeki bu kompozisyonun yine Ali yazılarından mülhem olduğu anlaşılmaktadır(Şimsir 2001, 597).

Değerlendirme ve Sonuç

Örneklerini çoğaltabileceğimiz Ortaçağ Anadolu'sundaki Türk yapılarının yukarıda olduğu gibi belli başlılarına ayrıntıya girmeden genel olarak bakıldığında bile “Ali” yazılarının bazen açık, bazen dekoratif olarak bazen de geometrik süsleme etkisinde sıklıkla yer aldığı görülmektedir.

İlk Müslüman Türk devletlerinden Karahanlılara, Gaznelilere ve Büyük Selçuklulara ait yapılarda çoğunlukla ma'kılı ve tezyini küfi yazılara yer verilmeyle birlikte küfinin yanı sıra sülüs de kullanılmıştır (Tüfekçioğlu 2001, 13;Gün 1999, 202).

En erken örneğinin Gaznelilere ait 1098-1115 e tarihlenen Sultan Mesud Minaresinde olduğu ileri sürülen, XII. yy dan başlayarak tuğla minarelerin gövdelerinde yerini alan ma'kılı yazının Türkistan, Horasan, ve İran bölgelerinde minare gövdelerinden giderek geniş duvar yüzeylerine, kemer içlerine, sağır niş yüzeylerine, süsleme kuşaklarına

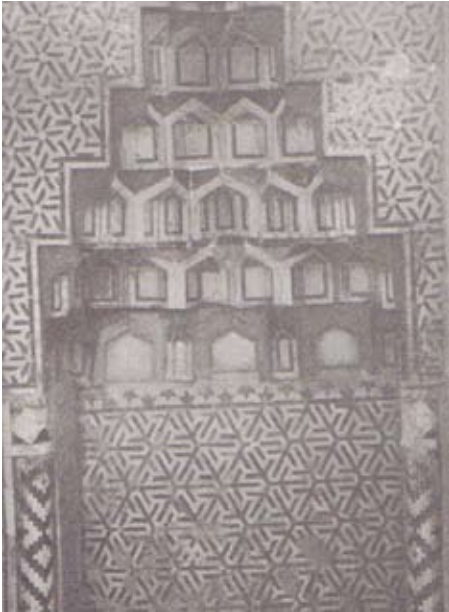
Şekil :6 Diyagonal olarak sıralanan dörtgenlerin ve altıgenlerin etrafındaki“Ali” yazıları

aktarıldığı belirtilerek XVII. yy a kadar uzandığından söz edilmektedir (Bakırer1982, 3).

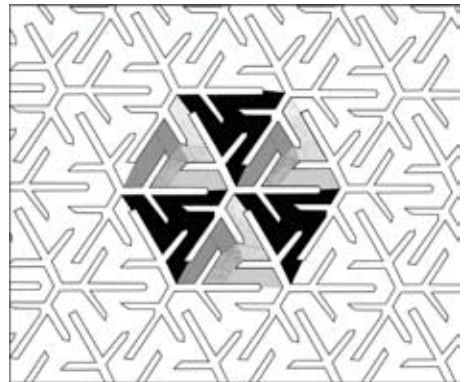
İslam dünyasında yazının mimariyle buluşmasının Emevi devrinde olduğundan bahsetmiştik. Pek çok yerde ve dönemde “Ali” adı dört halife içersinde yapılarıdaki yerini almakla birlikte tek başına ve yaygın Hz. Ali ismine binalar-

da büyük ölçüde Fatımilerde görüldüğü üzere Şii mezhebin hakimiyetindeki yönetimlerde rastlanmaktadır⁹

Yöneticilerin genelde Sünni mezhebi tercih ettiklerini belirttiğimiz Türk dünyasında ise Karahanlılara ait Daya Hatun Kervansarayının (XI. yy. ın sonu) giriş cephesinde kuleler ile taç kapı arasındaki tuğla panolarda, yine bir Karahanlı eseri olan Buhara Namazgah Camii Mihrabının (1119/1120) alınlığında olduğu gibi (Cezar 1977, s. 195, 152) Hz Ali, Allah, Hz. Muhammed ve diğer üç halifenin adı ile birlikte mimaride yerini almıştır. Büyük Selçuklulara ait Kazvin Mescidi Cuma'nın (1113 veya 1119) tromplar bölgesinde ve kubbesinde, Gül-

Fotoğraf:6 Konya Sadreddin Konevi Camii mihrabında “Ali” yazıları(Ş.Yetkin'den)

Şekil:7 Ok ucu motiflerinin “Ali” yazılarını meydana getirmesi.

Fotoğraf:7 Konya,Hasbey Darülhuffaz mihrabında "Ali"yi hatırlatan yazılar

payegan Camiinde (1108-1118) kubbeğe geçiş bölgesinde küfî yazılar arasında yine "Allah, Muhammed ve ilk Dört Halifenin" isimleri okunmaktadır (Aslanapa 1990, 53)

II. Harrekan Kümbetine ait (1093) cephelelerden birinde bir merkeze yönelen

Fotoğraf:8 II.Harrekan Kümbeti'nde "Ali" yazıları

üçlü ok ucu olarak isimlendirilen geometrik süslemelere (Mülayim1982, Lev. 230 Res. 275) Meraga Kümbeti Surh'un (1147) kapı aynalığında (Mülayim1982, 331, Levha 215) Hemedan'da Kümbedi Aleviyan'ın (XII. yy. ın sonu) kapısını yanlarda çevreleyen bordürlerden birinde yukarıda bahsettiğimiz Anadolu'daki örneklerdeki gibi yine "Ali" yazılarından mülhem olarak rastlamaktayız (Cezar 1977, 318) (Fotoğraf:8, 9, 10).

Azerbaycan'da 1322 tarihli Berde Kümbeti'nin gövdesinde küfî yazı ile sadece Allah adı yer alırken, yine bir

Fotoğraf:9 Meraga,Kümbet-i Surh'da "Ali"yazıları (S.Mülayim)

Fotoğraf:10 Hemedan, Kumbet-i Ale-viyan taş kapısında "Ali" yi hatırlatan kabartmalar(M. Cezar'dan)

XIV. yy yapısı olan Nahcivan Karabağlar Kümbetinde ise "Allah Muhammed ve ilk Dört Halife'nin" adı okunmaktadır (Aslanapa 1990, 88-89).

XI. yy. dan itibaren Karahanlı, Gazneli ve Büyük Selçuklu mimarilerinde hem tek başına hem de Allah Muhammed ve diğer halifeler ile birlikte Ali yazılarına yer verilmekte, bu Sultaniye'de Sultan Olcayto Türbesinin(1309-1313)duvarlarında (Tuncer 2000, 246)(Fotoğraf:11) ve mozaik çinili kubbesindeki firuze renkli kûfi Allah Muhammed Ali yazılarında görüldüğü üzere (Altun

1988, 25) muhteşem örneklerle İlhanlı Devrinde de(1256-1336) devam etmekte, Yesi şehrindeki Ahmed Yesevi'nin kabri üzerine yaptırılan Türbesi(1398)başta olmak üzere yapıların duvarlarında mozaik çini tekniğinde özellikle kûfi yazıların varlığının Timurluların hakimiyetinde(1370-1507) yoğunlaştığı anlaşılmaktadır.¹⁰

XIV. yy. Türk mimarisinde Orta Asya ile hem İran hem de Azerbaycan'da Hz. Ali adına Allah, Hz. Muhammed yazıları ile birlikte diğer halifelerin isimlerine karşılık daha fazla yer verilirken, yazıların çoğunlukla çini mozaik ya da sırlı tuğladan kûfi hatla büyük ölçülerde olduğu görülmekte, Anadolu Türk mimarisinde ise yazıların ağırbaşlılığını ve

makul ölçülerini koruduğu anlaşılmaktadır (Gün1999, 205).

XIII. yy. ın hemen başlarında karşımıza çıkan Anadolu Selçuklu ve Beylikler devri yapılarındaki "Ali" yazılarında sülüs kullanılmakla birlikte ağırlığın kûfi özellikle de ma'kûli yazı çeşidinde olduğu anlaşılmaktadır.

Sülüs Hz. Ali ile ilgili sözlerde, Hz. Alinin aktardığı hadislerde daha çok yer bulurken, ma'kûli veya kûfi hat dekoratif Ali adının yazılmasında kullanılmıştır. Aslında taş işçiliği hakim olan Anadolu'da Ali yazıları taş yapıların yanı sıra tuğla malzeme üzerinde de yerini almıştır. Binalarda taş veya mermer üzerine kabartma olarak, mozaik veya sıratlı çini tekniğinde ya da sırlı-sırsız tuğla kullanımı ile karşımıza çıkan "Ali" yazıları 1243 Moğol istilası ile yoğunluk kazanmaktadır. Bu istila neticesinde büyük ölçüde Şii Müslüman halkın yaşadığı Azerbaycan ve özellikle İran'dan göçlerle gelen veya kökleri bu bölgedeki şehirlere dayanan ustaların bilgi ve becerilerini, sanatlarının özelliklerini Anadolu topraklarına taşıyarak yeniden yorumladıkları bilinmektedir. Daha önce bahsettiğimiz gibi Fatımi (909-1171) ve Büveyhilerin (945-1055) kısa denilebilecek iktidarları dışında İlhanlıların Şiiliği kabul eden sultanı Olcaytu (1304-1316)zamanını da dikkate alırsak İslam Dünyasının genelde Sünni hakimiyetinde olduğu gerçeği ile karşılaşılr.

Fotoğraf:11 Sultaniye, Olcaytu Hüdebende Türbesi, kubbedeki "Ali" yazıları

Sünni ve Şiiiler arasındaki- çoğu zaman asıl amaç siyasi de olsa – yukarıda bahsettiğimiz gibi kökleri dört halife devrindeki olaylara varan şiddete dayalı mücadelelerin beraberinde bazı yasaklamaları getirdiği de bilinmektedir. Şiiilerin gücü elde ettikleri dönemlerde Hz. Eubekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman isimlerini anmayı men ettikleri gibi Sünniler de Şii grupların içersinde İslam'ın sınırlarını zorlayan aşırılıklar sebebi ile onları inançlarını yaşamalarında özgür bırakmamıştır. Bu kısıtlamalar Şii grupların inançlarının gereği kendilerini ifade de daha çok sembollere yer vermelerine sebep olmuş (Ocak 2000, s. 156) ehli beyti Fatma ananın eli olarak anılan pençe-i ali-i aba ile, Hz. Ali'yi aslan, Zülfikar ile tasvir etmişler ve bunları başta mimari olmak üzere mezar taşlarına, ahşap ve madenden çeşitli malzemeler üzerine uygulamışlardır.¹¹

Mimaride daha çok Allah, Muhammed ya da diğer üç halife ile birlikte ele alınan “Ali” yazıları Şiiilerin hakim oldukları dönemlere ait binalarda tek başına da yer alabilirken, Sünnilerin hakimiyetinde başka konularda olduğu gibi Şiiilerin Hz. Ali adını yapıarda istedikleri yerde ve biçimde kullanmada çekingen davrandıkları görülmekte bu da Hz. Ali'ye duydukları bağlılıkları tartışmasız olan Sünnilerin Şiiilere getirdikleri kısıtlamaların binalardaki yazılara da yansımalarının neticesi olabileceği intibamı vermektedir. Allah'a şirk koşmak amaçlı tasvirin yasaklandığı İslam'da esasen tasvir yasağı olmadığı halde bir dönemin getirdiği engellerin daha sonra da resim ve heykelde figür yapımında tereddütlere sebep olması, çoğunlukla doğadan kopuk minyatür tarzı ile yetinilmesinde olduğu gibi küfi hatla yazılmış Hz Ali isminin de böyle çekinmeler neticesinde bazı geometrik süslemeler içersinde ilk bakışta anlaşılmayan düzenlemelerle bazen tam olarak bazen de “Ali” ismini

hatırlatır biçime dönüşebileceğini akla getirmektedir.

Selçuklu ve Beylikler devrinde devletin resmi mezhebi Sünni olarak kabul edilse de diğer mezhep ve inançlara hoşgörülü bir bakışın varlığından bahsetmiştik. Sünni doğrultuda eğitim veren medreselerin (Turan 1998, 225) etkisi ile Şehirlerde daha çok Sünnilerin, göçebe olarak ve kırsal kesimde yaşayanların arasında ise tam olarak Şii de olmayan eski Türk inanç izlerini büyük ölçüde taşıyan, gayri Sünni bir İslam anlayışının hakim olduğundan, Anadolu topraklarında Türklerin oluşturduğu hoşgörülü ortamda her iki mezhep mensuplarının da henüz katı olmayan bir dini anlayışı taşıdıklarından söz etmiştik.

Onun içindir ki Sünni mezhebe mensup Mevlana farklı İslam anlayışındaki halk kitleleri için de veli mertebesine yükselmiştir (Ocak 2006, 433).

II. Gıyaseddin Keyhüsrev devrinde (1237-1246), Bedreddin Muslih tarafından 1242 de Konya'da inşa edilen sırcalı medresenin taç kapısında bulunan kitabesinde medresenin Ebu Hanife'nin ashabından olan fakihler ve fıkıh öğrencileri için yapıldığı bilinmekle birlikte gerek mihrabında geometrik süsleme içersinde Ali yazılarından mühlhem olarak gerekse giriş eyvanının tonozunda ma'kûlî yazı ile “Ali” adına rastlamamız Tus'lu olduğunu bildiğimiz yapının mimarı Muhammed ibn Muhammed 'den onun belki de Şii olmasından kaynaklanabilir. Medreseyi yaptıranın Şii olamayacağı taç kapıdaki kitabeden anlaşılma ile birlikte sadece Hanefi mezhebinden olanlara hizmet verecek bu binada giriş eyvanının tonozuna rahatlıkla “Ali” adının yazılmış olması yine hoşgörülü olmanın dışında Türk dünyasında Hz. Ali'ye duyulan sevginin de göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır (Konyalı 1964, 889-890).

Yine Konya'da Emir Celaledin Karatay tarafından yaptırılan Karatay

Medresesinin (1251)1253 tarihli vakfiyesinde müderris ve müderrislerin Hanefi mezhebinden olması gerektiği talebelerin ise dört Sünni mezhepten birine mensup olabileceği ifade edilmektedir (Turan 1948, 74). Medresenin avlu kubbesine geçiş üçgenlerinde Hz. Muhammed ve dört halifenin adının yazılı olması dışında taç kapısında Hz. Muhammed'e ait hadislerin yanında Hz. Ali ye ait bir sözün de yer alması ilginçtir.

Vahdet-i vücud okulunu olgunlaştıran Muhyiddin Arabî'nin (1164-1241) kendisi Sünni olmakla birlikte Selçuklu dönemi Anadolu'sunda Sünni ve gayri Sünni bütün kesimleri etkilediği bilinmektedir. 1223 e kadar kaldığı Konya'da Arabî'nin eserlerini anlaşılır kılan halifesi ve evlatlığı Sadreddin Konevi olmuştur. Vahdet-i vücud ana hatlarıyla "kainattaki her şeyin tek yaratıcı olan Allah'ın tecellisi olduğu, gerçek varlığın O olması dolayısı ile bütün varlıkların hakikatta O'nun varlığından başka bir şey olmadığı" şeklinde yorumlanmaktadır (Ocak 2006, s. 432). Sünni bir Müslüman olan Sadreddin Konevi'nin Konya'da yaptırdığı Camii (1274-75) mihrap kavsarasının köşeliklerinde çarkıfelek ve mihrap nişinde ok ucu olarak isimlendirilen motiflerin meydana getirdiği geometrik düzenin "Ali" yazılarından mülhem olduğunu belirtmiştik. Bunlardan ok ucu motifleri altıgenler içerisinde Ali yazılarını oluştururken diğer taraftan da Aksaray Sultan Han'ın, Antalya Karatay Medresesinin, Tokat gök Medresesinin, Tokat Sümbül Baba Zaviyesinin taç kapılarında, Akşehir Ulu Camii mihrabında, Malatya Ulu Camii ana eyvan kemerinin köşeliklerinde, Selçuk İsa Bey Camii ve Bursa Yıldırım Camii'nin pencerelerinde altıgenlerin içerisinde merkezde uc uca tutunmuş altı adet kufi Ali yazılarından meydana gelen dekoratif düzenlemelerden bahsetmiştik. Ali yazıları ile altı rakamının bir-

likteliği dikkatimizi çekmekte, bu bizde yaratılışla ilgili bir anlam taşıyabileceği fikrini uyandırmaktadır. İslam öncesi inançlarda altı gün süren yaratılış (Ögel 1993, 445) İslam dininde de aynı süreyi kapsamaktadır. Kur'an'ın Araf Suresinin 54. ayetinde ve Yunus Suresinin 3. ayetinde Allah'ın gökleri ve yeri altı günde yarattığı ifade edilmektedir (Çoruhlu 2002, 201). Elbette altıgenler içerisinde ya da altı kollu çarkıfelek denilen motiflerde yer alan altı adet Ali yazısı ile "Ali" yaratıcı olarak gösterilmek istenmesi gerektir. Bizce bununla Vahdet-i Vücud felsefesinin ileri sürdüğü gibi bütün varlıkların gerçekte Allah'ın varlığının tecellisinden başka bir şey olmadığı düşüncesi ile yarıdan yeryüzündeki en güzel yansımalarından biri olarak Hz. Ali'nin varlığına işaret edilmektedir.

Ayrıca Hz. Muhammed'in "Ben bilginin şehriyim Ali de onun kapısıdır." hadisinden dolayı kapının Hz. Ali'yi simgelediği (Jong 2005, 266; Melikoff 2005, 88) görüşünü doğrular şekilde Ali yazıları daha çok binaların kapılarında karşımıza çıkmaktadır.

Anadolu Türk Mimarisinde XIII. ve XIV. yy yapılarında artış gözlemlendiğimiz¹² Hz. Ali yazılarının varlığını özellikle Moğol istilası ile artan göç dalgaları içerisinde Azerbaycan, Irak, Suriye, İran bölgelerinden gelen Şii mezhebe mensup sanatçılarla açıklamak mümkün ama eksik olarak görünmektedir. Beyşehir Eşrefoğlu Camii'ne ait ahşap minberin (1299) (Karamağaralı 1976, 249) kare alınlığında kufi hatla kenarlarda Hz. Muhammed ve ilk üç halifenin isimleri bulunurken merkezde Allah adının yanında "Ali'nin" yer almasının Camii yaptıran Süleyman Bey'in onayı olmadan imkansızlığı gibi yukarıda bahsettiğimiz çoğu eserin Sünni mezhebe bağlı olduğu bilinen banilerinin bilgisi dışında yapılarda sadece ustanın isteği doğrultusunda "Ali" yazılarının ister açık, ister

geometrik süsleme içerisinde kapalı olarak yer alması mümkün görünmemektedir. Diğer halifelerden çok daha fazla “Ali” adının cami, medrese, şifahane, kervansaray, türbe, zaviye, saray, köprü gibi yapılarda kullanılmış olması yazırları yapıya nakşeden ustaların mezhepleri, geldikleri ülkelerden getirdikleri alışkanlıklarından çok başka inançlara hoşgörü ile yaklaşan, genelde katı olmayan anlayıştaki Sünni mezhebe mensup Ortaçağ Anadolu’sunun Türk yöneticilerinin de Hz. Ali ‘ye duydukları sevgi ve bağlılıkları ile açıklanabilir. Zaten belgelere dayanmadan Anadolu’daki ustaların hepsini Sünni, Moğol itilası ile gelenleri de tamamıyla Şii kabul etmek ne kadar hatalı ise Anadolu’da yaşayan Türk halkını da büyük ölçüde Sünni varsaymanın yanlışlığının farkında olmakla birlikte bunu tartışmayı konunun uzmanlarına bırakmaktayız. Fakat Ortaçağ Anadolu Türk Mimarisindeki Ali yazılarının varlığı yönetici-halk, yerleşik-göçebe, Sünni- Şii ya da gayri Sünni fark etmeksizin Türk Milleti’nin Hz. Ali sevgisinin tezahürlerinden biri olarak değerlendirilmedir. Bu tezahür bir taraftan da İslam dünyasına sadece askeri gücü ile değil bilim ve sanatı ile de pek çok değer katan Türklerin “Ben kimin mevlası isem Ali de onun mevlasıdır” (Yörükân 2001, 423) diyen sevgili peygamberine sadakati de ifade etmektedir.

NOTLAR

¹ Şia günlük Arap dilinde taraftar anlamındadır. Hz. Ali’ye ve ehl-i beyt ‘ine uyanlar ve onlara taraftar olup yardım edenler anlamına bir cemaati belirlemek üzere ilk defa 827 de kullanılmıştır. Şii müelliflere göre şianın doğuşu Hz. Peygamber zamanındadır (Arı 2002, 14, 15-16). İmam Ali’nin vilayeti’ne olan inanç Peygamberin yakınları arasında ilk Şiilerin çekirdeğini oluşturan Hz. Ali’ye bağlı bir grubun doğmasına neden olmuş, Hz Ali ve onun soyundan gelenlerin hakkı olan halifelğin zorla ele geçirildiğine inanan Müslüman bir grup meydana gelmiştir. (Sachedina 2005, 8)

² Aslında Kur’an ve sünneti, ilmi, helal ve haramı en iyi bilen sahabe unvanını kazanan Hz.

Ali’nin Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer in müftüsü olarak görev yapması, kızı Ümmü Gülsüm’ün Hz. Ömer ile evli olması (Fiğlahı, 2005, 105), Hz. Ebubekir’in “Ey insanlar Ali’yi sevin O’na uyun bizzat ben Ebu Talipoğlu Ali hakkında Hz. Resulu Ekremden söyle duydum “Benden sonra güneşin üzerine doğduğu ve battığı(gördüğünüz göreceğiniz) en iyi ve en üstün insan Alidir” ve Hz. Ömer’in defalarca “Ali olmasaydı Hattaboğlu helak olurdu.” sözleri ile yine ona ait “Ey ebul Hasan aralarında senin bulunmadığın bir kavmin içinde bulunmaktan Allah’a sığınırım” demesi, Hz. Osman’ın “Peygamber’den Ali’ye bakmanın ibadet olduğunu bizzat duydum” sözleri diğerleri ile Hz. Ali arasında halifelğin büyük ölçüde mesele yaratmadığı fikrini vermektedir (Kaplan1998, 212).

³ Hz. Ömer İslam ordularının İran’ı geçip, özellikle Horasan’ı alarak Ceyhun nehrine dayanmasına çok sevinmişti. Hz. Ömer’in sevincinin yerini sonradan aklı selim almış, hatta O “Keşke Horasan’a doğru bir ordu göndermeseydim, keşke bizimle Horasan toprakları arasında ateşten bir deniz olsaydı” diyerek Medine ileri gelenleri ile özellikle de Hz. Ali ile ciddi bir durum değerlendirmesi yaptıktan sonra ordunun daha ileri yani Türklerle meskun bölgelere hareketini engellemiştir. Hz. Muhammed’in kesin bir zaruret olmadıkça Türklerle savaşan kaçılması yolundaki öğütlerine uyan Hz. Ömer Türklerin Arap yarımadasına üç büyük sefer yapacakları yolundaki hadisleri de biliyordu (Kitapçı 1988, 133).

⁴ Türkler genelde Hanefi mezhebini benimsemiştir. B. Selçuklular mezhep konusunda Anadolu Selçuklulara göre daha katı idiler. Selçuklular döneminde Hanefi mezhebini resmi mezhep statüsüne yükselmiş olduğu söylenebilir (Kafesoğlu 1972, 153). Tuğrul Bey vezirinin yönlendirmesiyle de 1053 yılında camilerde Rafiziler ile Şafilere lanet edilmesi emrini vermişti. Alpaslan veziri Nizamül mülk’ün Şafii olmasına hayıflanırdı. İbni Bibi eserinde Alaaddin Keykubad’ın Hanefi mezhebini olduğunu ancak sabah namazlarını Şafii mezhebine göre erken vakitte kıldığını belirtmektedir (İbn Bibi 1996, 29-30). Selçuklular özellikle Alpaslan’dan itibaren Ehl-i sünnet düşüncesine aykırı unsurlarla bilinçli bir şekilde mücadele edebilmek için Nizamiye medreselerini kurmaya başlamışlardır. Selçukluların hakim olduğu coğrafyanın merkezinde bulunan Irak, Hanefi mezhebini kurucusu Ebu Hanife’nin 767 doğduğu ve mezhebini yayıldığı bölgedir. Ancak Hanefilik bilhassa Türk nüfusunun yoğun olduğu doğu bölgelerinde yayılmıştır. Selçuklular zamanında sadece Şiilerle değil Hanbeliler, Şafii’ler ve Hanefiler arasında da savaşlar, kanlı mücadeleler olmuştur (Koca 2001, 42-47).

⁵ IV. Kılıçarslan’ın Buzağı Baba’yı (Baba Marendi’yi) kendisine baba yaptığını beyan etmesi ve buna Mevlana’nın tepkisinde söz edilir (Ahmet Eflaki 1986, 147; Günay, Güngör2003, 349, 400).

⁶ Kadı Burhaneddin fazıl kerim cömerd bir hanefi fakih idi (Uzunçarşılı 1968, 223).

⁷ Bazı araştırmacıların köşeli kufi olarak isimlendirdiği ma’kûli yazı bütün harflerinin ayrıcalıklı

köşeli olması, süslemeden tasarlanan geometrik bir çerçeve içine yerleştirilmek üzere düzenlenmesi ile karşımıza çıkmaktadır (Bakırer1982, 2)

⁸ Yazıların okunmasındaki yardımları için Prof. Dr. Nihat Boydaş'a teşekkür ederim.

⁹ Fatimilere ait Kahire, Ahmer Camii'nin (1125) giriş kapısı üzerindeki madalyonda merkezde Hz. Muhammed ve Hz. Ali isimleri dikkati çekmektedir (Hattstein, Delius 2000, 152).

Fatımi Dönemine ait Kahire'deki bazı türbele- rin mihraplarında da Hz. Muhammed ile Hz. Ali adı yer almıştır (Williams 1985, 41, 45, 46, 51, 52).

¹⁰ Sünni, dindar bir sultan olan Timur ılımlı Şiilere ses çıkarmamış aşırılarla mücadele etmiştir. İran da kurulan Hurufilik Timur tarafından faali- yetleri yasaklanıp kurucusu Fazlulah-ı Esterabadi idam edilince Hurufiler Anadolu'ya kaçmışlardır (Ocak 2006, 437)

¹¹ B. Karamağaralı aslan ya da iki dilimli kılıç (zülfişkar) tasviri ile Hz. Ali'nin sembolize edildiği- ni, üç rozetin Ali, Allah, Muhammed'i, beş sayısının Muhammed, Ali, Hasan, Hüseyin ve Fatima'yı, on iki rozetin on iki imamı, on dördün Kerbela şehitle- rini, on yedinin, on yedi kemerbesti ifade ettiğini be- lirtmektedir (Karamağaralı 1976, 248- 251; Tuncer 2000, 60; Melikoff 2005, 82).

¹² N. Karamağaralı'nın (Karamağaralı 2006, 303) "Anadolu Selçuklu Mimarisinde Hz. Ali İkonog- rafisi" konulu çalışmasında Hz. Ali ile ilgili yazıların Moğol istilası ile başladığı ve 14. yy. ortalarına ka- dar kaybolduğu fikrine yukarıda varlığından bahset- tiğimiz XV, XVI, hatta XVII. yy. a ait bazı Osmanlı yapılarındaki Hz. Ali yazıların dikkate alındığında katılmamız mümkün görünmemektedir.

KAYNAKLAR

Ahmet Eflaki 1986, Ariflerin Menkıbeleri, C. I, II, İstanbul

Altun, A. 1988, Ortaçağ Türk Mimarisinin Ana Hatları İçin Bir Özet, İstanbul

Amir-Moazzi, M. A. 2005, "Şii İnancının Kö- kenlerindeki Din Ali Deyimi Hakkında Notlar", İslam İnançlarında Hz. Ali, Ankara, 25-54

Arı, M. , S. 2002, İmamiyye Şiâsi Kaynakları- na Göre İlk Üç Halife, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Ens. İlahiyat Anabilim Dalı, İslam Tarihi Ve Sanatları Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.

Arslanoğlu, İ. 2000, "Alevilik Nedir?" Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, S. 13, 154- 184

Aslanapa, O. 1990, Türk Sanatı, Ankara

Aziz B. Erdeşir-İ Esterabadi 1990, Bezm U Rezm, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara

Babinger, F. , Köprülü, F. 1996, Anadolu'da İslamiyet, İstanbul

Bağcı, S. 2005, "Metinlerden Resimlere: El- yazma Tasvirlerinde Hz. Ali", İslam İnançlarında Hz. Ali, Ankara, 217-250

Bakırer, Ö. 1976, Xıı. Ve Xıv. Yy. Larda Ana- doli Mihrapları, Ankara

Bakırer, Ö. 1981, Selçuklu Öncesi Ve Selçuklu

Dönemi Anadolu Mimarisinde Tuğla Kullanımı, C. I, Ankara

Bakırer, Ö. 1982, "Kufi Yazıda Geometrik Yo- rumlar Üzerine Bir Deneme" Arkeoloji – Sanat Tari- hi Dergisi, I, İzmir

Barthold, W. 1973, İslam Medeniyeti Tarihi, Terc. M. Fuad Köprülü, Ankara

Bilget, N. B. 1989, Gök Medrese, Ankara

Cahen, C. 2002, Osmanlılardan Önce Anado- lu, 2. Baskı, İstanbul

Çayırdağ, M. 2001, Kayseri Tarihi Araştırma- ları, Kayseri

Çoruhlu, Y. 2002, Türk Mitolojisinin Anahat- ları, İstanbul

Cezar, M. 1977, Anadolu Öncesi Türklerde Şe- hir Ve Mimarlık, İstanbul

Çetin, İ. 2005 "Türk Halk Edebiyatında Hz. Ali", İslam İnançlarında Hz. Ali, Ankara, 193-215

Demiriz, Y. 1979, Osmanlı Mimarisinde Süs- leme I, Erken Devir(1300-1453), İstanbul

Diez, E. , Aslanapa, O. , Koman, M. M. 1950, Karaman Devri Sanatı, İstanbul

Eröz, M. 1990, Türkiye'de Alevilik Ve Bekta- şilik, Ankara,

Fığlalı, E. R. 2005, "Sünni Tarih Ve İlahiyat Geleneğinde Hz. Ali", İslam İnançlarında Hz. Ali, Ankara, 103-136

Grabar, O. 1988, İslam Sanatının Oluşumu, Terc. :Nuran Yavuz, İstanbul

Gün, R. 1999, Anadolu Selçuklu Mimarisinde Yazı Kullanımı, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Ens. İslam Tarihi Ve Sanatları Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Samsun

Günay, Ü. , Güngör, H. 2003, Başlangıçların- dan Günümüze Türklerin Dini Tarihi, İstanbul

Gündoğdu, H. 1996, "Erzurum Çifte Minare- li Medrese'de Bir Çini Panosun Düşündükleri", Prof. Dr. Şerare Yetkin Anısına Çini Yazıları, İstan- bul, 85-93

Hattstein, M. , Delius, P. 2000, İslam Art And Architecture, Cologne

İbn Bibi 1996, El Evamirü'l-Ala'ıye Fi'l- Umuril'-Ala'ıye(Selçuk Name), Haz. Mürsel Öztürk, , Ankara

Inan, A. 1954, Tarihte Ve Bugün Şamanizm, Ankara

De Jong, F. 2005, "Bektaşilikte İkonografi", İslam İnançlarında Hz. Ali, Ankara

Kafesoğlu, I. 1972, Selçuklu Tarihi, İstanbul

Kaplan, Y. 1998, Hz. Ali, İstanbul

Karamağaralı, B. 1976, "Anadoluda Xıı. -Xvı. Asırlardaki Tarikat Ve Tekke Sanatı Hakkında", İla- hiyat Fakültesi Dergisi, C. Xxxı, Ankara, 247-276

Karamağaralı, H. 1971, "Erzurumdaki Hatu- niye Medresesinin Tarihi Ve Banisi Hakkında Bazı Mülahazalar", Selçuklu Araştırmaları Dergisi, III, Ankara, 209-247

Karamağaralı, H. 1982, "Sahib Ata Camii'nin Restitüsyonu Hakkında Bir Deneme"

Rölöve Ve Restorasyon Dergisi, 3. Sayı, Anka- ra, 49-75

- Karamağaralı, N. 2006 "Anadolu Selçuklu Mimarisinde Hz. Ali İkonografisi", Sanatta Anadolu Aşya İlişkileri, Prof. Dr. Beyhan Karamağaralı'ya Armağan, Ankara, 297-315
- Kitapçı, Z. 1988, Hz. Peygamberin Hadislerinde Türk Varlığı, 2. Baskı, İstanbul
- Koca, F. 2001, "Selçukluların İslam Hukuk Mezheplerine Bakışları", I. Uluslararası Selçuklu Kültür Ve Medeniyeti Kongresi, I. Cilt, Konya, 29-50
- Konyalı, İ. H. 1960, Abideleri Ve Kitabeleri İle Erzurum Tarihi, İstanbul
- Konyalı, İ. H. 1964, Abideleri Ve Kitabeleri İle Konya Tarihi, Konya
- Köprülü, F. 1976, Türk Edebiyatında İlk Muhtasavvıflar, 3. Baskı, Ankara
- Kuban, D. 2002, Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı, İstanbul
- Kuru, A. 1999, Kayseri'de Türk Devri Mimarisi, Ankara
- Melikoff, I. 2005, "Bektaşî -Alevilerde Ali'nin Tanrılaştırılması", İslam İnançlarında Hz. Ali, Ankara 79-101
- Merçil, E. 1991, Müslüman Türk Devletleri Tarihi, Ankara
- Mülayim, S. 1982, Anadolu Türk Mimarisinde Geometrik Süslemeler: Selçuklu Çağı, Ankara
- Ocak, A. Y. 1978, "Zaviyeler", Vakıflar Dergisi, XII. Sayıdan Ayrıbasım, Ankara, 247-269
- Ocak, A. Y. 1981, "Selçuk Ve Osmanlı Dönemi Tekkelerinde Dini Tasavvufi Eğitime Genel Bakış", Türkiye 1. Din Eğitimi Semineri, 23-25 Nisan Ankara, 192-200
- Ocak, A. Y. 2000, "Babailer İsyanından Kızılbaşlığa: Anadolu'da İslam Heterodoksisinin Doğuş Ve Gelişim Tarihine Kısa Bir Bakış", Belleten C. Lxiv Sayı. 239, Nisan, Ankara, 128-159
- Ocak, A. Y. 2002, Türkler, Türkiye Ve İslam, 5. Baskı, İstanbul
- Ocak, A. Y. 2006, "Selçuklular Ve Beylikler Devrinde Tasavvufi Düşünce", Anadolu Selçukluları Ve Beylikler Devri Uygarlığı, I, Ankara, 429-439
- Ogel, B. 1993, Türk Mitolojisi, 1. Cilt, Ankara,
- Ögel, S. 1987, Anadolu Selçuklularının Taş Tezyinatı, Ankara
- Öney, G. 1988, Anadolu Selçuklu Mimari Süslemesi Ve El Sanatları, 2. Baskı, Ankara
- Öney, G. 1989, Beylikler Devri Sanatı, Xiv-Xv. Yy, Ankara
- Önge, Y. 1985, "Modern Restorasyon Prensiplerinin Anadolu Türk Vakıf Abidelerindeki En Eski Uygulamaları", 2. Vakıf Haftası 3-9 Aralık 1984, Konuşmalar Tebliğler, Ankara, , 41-46
- Özsayner, C. 2006, "Mimaride Yazı", Anadolu Selçuklu Ve Beylikler Dönemi, (Mimarlık Ve Sanat) C. 2, Ankara, 487-491
- Riefstahl, R. 1941, Cenubi Garbi Anadolu'da Türk Mimarisi, Çev. C. Berklin İstanbul
- Sachedina, A. 2005, "Allah'ın Velisi Ve Peygamberin Vasisi: Oniki İmamcı Şii İncancında Ali Bin Ebi Talib", İslam İnançlarında Hz. Ali, Ankara, 3-23
- Sümer, F. 1970, "Anadolu'da Moğollar", Selçuklu Araştırmaları Dergisi, I, Ankara, 1-147
- Şahinöglü, M. (?), Selçuklu Mimarisinde Yazının Dekoratif Eleman Olarak Kullanılışı, Türk Eğitim Vakfı, ?
- Şaman, N. 1993, "Konya Sadreddin Konevi Camii, Mihrap Süslemesi", Sanat Tarihinde İkonografik Araştırmalar, Güner İnal'a Armağan, Ankara, 433-456)
- Şimşir, Z. 2001, "Konya'daki Selçuklu Çini Dekorasyonunda Kufi Ve Maklı Yazı", I. Uluslar Arası Selçuklu Kültür Ve Medeniyeti Kongresi, Bildiriler I, Konya, 311-331
- Tabak, N. 1972, Ahlat Türk Mimarisi, İstanbul
- Tuncer, O. C. 2000, Anadolu Kümbetleri, C. 3, Ankara
- Turan, O. 1948, Celaledin Karatay Vakıfları Ve Vakfiyeleri, Ankara
- Turan, O. 1993, Selçuklular Tarihi Ve Türk İslam Medeniyeti, 4. Baskı, İstanbul
- Turan, O. 1998, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul
- Tüfekçioğlu, A. 2001, Erken Dönem Osmanlı Mimarisinde Yazı, Ankara
- Türkiye'de Vakıf Abideler Ve Eski Eserler I 1983, İlaveli İkinci Baskı, Ankara
- Uzunçarşılı, İ. H. 1968, Sivas Ve Kayseri Hükümdarı Kadı Burhaneddin Ahmed, Belleten, C. Xxxii, Sayı:125-128, Ankara, 192-245
- Uzunçarşılı, İ. H. 1988, Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal, Ankara
- Ünal, İ. 1974, "Antalya Bölgesindeki Çinili Eserler", Türk Etnografya Dergisi, Sayı14, Ankara, 15-55
- Williams, C. 1985, "The Cult Of Alid Saints In The Fatimid Monuments Of Cairo, Part I: The Mausolea, Muqarnas, Volume3. Leiden-E. J. Brill, 38-60
- Yardımcı, A. 2002, Alanya Kitabeleri, İstanbul
- Yavı, E. 1986, Tokat, İstanbul
- Yetkin, S. K. 1984, İslam Ülkelerinde Sanat, İstanbul
- Yetkin, Ş. 1972, Anadolu'da Türk Çini Sanatının Gelişmesi, İstanbul
- Yörükcan, Z. 2001, Hz. Muhammed'in Doğumundan Ölümüne Kadar İslam Dini Tarihi, Ankara
- Yuvalı, A. 1999, "İlhanlı Hükümdarlarının Dinlere Bakışı ve Bu Konudaki Uygulamaları", XII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler, II. Cilt, Ankara, 545-553